

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΥ

Η 6η Ολομέλεια του 1934 και σύγχρονες θέσεις του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό και τη στρατηγική

γράφει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ*

Το άρθρο διερευνά το ζήτημα της επαναστατικής στρατηγικής στις αναλύσεις του ΚΚΕ. Η ανάλυση εστιάζει σε δυο διακριτές ιστορικές περιόδους, σε αναφορά με δύο βασικά κομματικά ντοκουμέντα: τις Αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ του 1934 και το *Πρόγραμμα* του ΚΚΕ του 19ου Συνεδρίου το 2013. Δύο διαφορετικές μορφές οικονομισμού, εκείνη των «σταδίων» της Κομμουνιστικής Διεθνούς και εκείνη της σοσιαλδημοκρατίας της Β' Διεθνούς, θεωρείται ότι αποτελούν, αντίστοιχα, το κλειδί για την κατανόηση των θέσεων του ΚΚΕ στις δυο αυτές ιστορικές περιόδους.

1. Εισαγωγή

Σε όσα ακολουθούν αποδίδεται κεντρική σημασία στον οικονομισμό για τη λαθεμένη στρατηγική (και τακτική) του ΚΚΕ σε δύο ιστορικές περιόδους. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο οικονομισμός αποτελεί το μοναδικό θεωρητικό εμπόδιο για

μια επαναστατική στρατηγική (και τακτική). Έλλειμμα επαναστατικής στρατηγικής μπορεί να προκύψει και από την επενέργεια άλλων –ταξικών, πολιτικών και θεωρητικών– λόγων μη αναγόμενων στον οικονομισμό. Κι ακόμα, ο τρόπος συναρμογής στη συγκυρία της ταξικής πάλης του οικονομισμού με όλους τους «άλλους λόγους» μπορεί να επιφέρει διαφοροποιημένα αποτελέσματα, ενισχύοντας ή αμβλύνοντας την ειδική επίπτωση του οικονομισμού. Μόνο η σε βάθος συγκεκριμένη ιστορική μελέτη μπορεί να φωτίσει όλα τα παραπάνω. Στην ανάλυση που ακολουθεί διερευνάται η επίπτωση του οικονομισμού στην πολιτική γραμμή του ΚΚΕ, «αφαιρώντας» όλους τους «άλλους λόγους», που αποτελούν αντικείμενο συγκεκριμένης και σε βάθος ιστορικής μελέτης που ξεφεύγει από τους σκοπούς του άρθρου αυτού. Αν εστιάζω στον οικονομισμό, είναι γιατί –για όλα τα άλλα σταθερά– μπορεί να ασκήσει έναν καθοριστικό ρόλο στα μαρξιστικά κόμματα, δυνάμενος να *διαποτίσει* την πολιτική αντίληψη και πρακτική τους όντας (αστική) ιδεολογία «Αν χρειάζεται να επιμεινουμε... τόσο πολύ στον “οικονομισμό”» είναι, λοιπόν, γιατί

* *Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Πανεπιστήμιο Πατρών*

«[π]ρόκειται, ακριβώς, για τη μορφή που παίρνει η αστική ιδεολογία μέσα στον μαρξισμό, και το έδαφος αυτής της ιδεολογίας είναι οι αστικές κοινωνικές σχέσεις».

(Μπετελέμ, 2005: 49)

Εφόσον ο οικονομισμός είναι η «μορφή που παίρνει η αστική ιδεολογία μέσα στον μαρξισμό», στο έδαφος των «αστικών κοινωνικών σχέσεων», όσο αυτές οι κοινωνικές σχέσεις δεν ανατρέπονται θα αναπαράγουν τον οικονομισμό. Υπό την έννοια αυτή, πρώτων,

«[α]ποτελεί αυταπάτη να φανταζόμαστε ότι ο μαρξισμός και τα μαρξιστικά κόμματα μπορούν ν' απαλλαγούν απ' αυτόν "ολοκληρωτικά και οριστικά"»·

(στο ίδιο)

και δεύτερον,

«[ο] αγώνας κατά του "οικονομισμού" αποτελεί... αναγκαστικά μέρος από τη ζωή του μαρξισμού: είναι η ίδια η κύρια μορφή που παίρνει η ιδεολογική ταξική πάλη».

(ό.π.)

Τα παραπάνω υποδηλώνουν και ότι ο οικονομισμός δεν (θα μπορούσε να) αφορά αποκλειστικά και μόνο στο ΚΚΕ.

2. Η 6η Ολομέλεια του 1934

Μέχρι το Νοέμβριο του 1933 το ΚΚΕ θεωρεί την Ελλάδα χώρα καπιταλιστική, ώριμη για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Παλεύει «για την κατάκτηση της πλειοψηφίας του προλεταριάτου, για τη συγκέντρωση κάτω απ' την επαναστατική του σημαία των άλλων εκμεταλλευόμενων μαζών, για την επαναστατική ανατροπή της μπουρζουαζίας. ... Για τη Σοβιετική Ελλάδα» (Το ΚΚΕ, 1975α: 597). Ακολουθώντας την κατεύθυνση που χάραξε το VI Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς (ΚΔ), τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο

του 1928 (βλ. ΚΔ, 1975: 59-62· βλ. σχετικά και Μάλιος, 1986: 6 κ.ε.· Παπαδόπουλος, 2017), το ΚΚΕ από το Γενάρη του 1934, με τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ, αλλάζει την εκτίμησή του για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού, συνακόλουθα, και τη στρατηγική του (βλ. και Μηλιός, 1996: 62-63).

Η Ελλάδα, σύμφωνα με την απόφαση της 6ης Ολομέλειας,

«ανήκει στον τύπο εκείνων των χωρών, που στο πρόγραμμα της ΚΔ χαρακτηρίζονται σαν "χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού... με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία, με ωρισμένο μίνιμουμ υλικών προϋποθέσεων, που είναι αναγκαίες για τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, με όχι τελειωμένο ακόμα τον αστικοδημοκρατικό μετασχηματισμό". Ανήκει στην κατηγορία εκείνων των χωρών, στις οποίες... "η δικτατορία του προλεταριάτου μπορεί να μην επέλθει και αμέσως, αλλά μέσα στην πορεία του περάσματος απ' τη δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου και της αγροτιάς στη σοσιαλιστική δικτατορία του προλεταριάτου".

»Η *ιδιομορφία* της Ελλάδας συνίσταται στη σημαντική της εξάρτηση απ' το ξένο κεφάλαιο και στη συνδεδεμένη μ' αυτή μονομερή ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των παραγωγικών δυνάμεων».

(Το ΚΚΕ, 1975β: 19)

Έτσι, το ΚΚΕ διορθώνει την «άποψη της άμεσα προλεταριακής επανάστασης που υποτιμούσε την ιδιομορφία του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων και τη σημασία της συμμαχίας με τις βασικές μάζες της αγροτιάς» (ό.π.: 18-19), ειςάγοντας, κατά τα πρότυπα της ΚΔ, την αναγκαιότητα του «*αστικοδημοκρατικού σταδίου*»:

«Η *επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαρακτήρα με τάσεις*

γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση. [...] Κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης στην Ελλάδα θα είναι η εργατική τάξη και οι φτωχομεσαίες μάζες της αγροτιάς».

(ό.π.: 23, 25)

Η νέα γραμμή που εισήγαγε η 6ης Ολομέλεια για την «αστικοκρατική Ελλάδα» αλλά και η «πολιτική των Λαϊκών Μετώπων» που εισήγαγε το VII Συνέδριο της ΚΔ (Ιούλιος-Αύγουστος 1935) (βλ. Χατζής, 1996: 87 κ.ε.) αποτυπώθηκαν στις αποφάσεις του 6ου Συνεδρίου του ΚΚΕ το Δεκέμβριο του 1935 (βλ. Το ΚΚΕ, 1975β: 279 κ.ε.). Με τις αποφάσεις αυτές, όπως επισημαίνει ο Θανάσης Χατζής (1996: 103, 105-107), το ΚΚΕ οδηγήθηκε στην αναζήτηση συμμαχίας με εκπροσώπους της αστικής τάξης,¹ στη «λικβινταριστική» απόφαση για δημιουργία αγροτικού κόμματος, στη διάλυση της ΟΚΝΕ.

Συστηματική κριτική στις νέες θέσεις του ΚΚΕ που εισήγαγε η 6η Ολομέλεια άσκησε ο Παντελής Πουλιόπουλος στο

1. Σύμφωνα με τον Χατζή (1996: 103) το ΚΚΕ «[η]ροχώρησε και παραπέρα» από το «πνεύμα και την ουσία των λαϊκών μετώπων που καθόριζε το 7ο Συνέδριο της ΚΔ... αναζητώντας συμμαχία με τους εκπροσώπους της αστικής τάξης». Αυτή η κατεύθυνση είχε διαφανεί στις 16 Σεπτεμβρίου 1935 όταν η ΚΕ του ΚΚΕ δημοσίευσε «Ανοικτό Γράμμα του ΚΚΕ: Προς όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας! Προς το στρατό, αξιωματικούς και στρατιώτες! [και] Προς όλο το λαό της χώρας!» τονίζοντας ότι μπροστά στην απειλή του φασισμού και του πολέμου και στην ανάγκη για την προώθηση της εθνικής ανεξαρτησίας και ακεραιότητας της χώρας, «προτείνουμε εις όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας όπως συνέλθωμεν από κοινού διά την αντιμετώπισίν της» (Το ΚΚΕ, 1975β: 230). Ο Θανάσης Χατζής (1996: 82) σχολιάζει, μεταξύ άλλων, για την απόφαση αυτή: «Είναι φανερό ότι το ΚΚΕ παραιτούνταν από την ταξική πάλη και έχανε κάθε επαναστατική προοπτική». Θα έλεγα ότι έχουμε μια συναρμογή του «αστικοδημοκρατικού σταδίου» και της «πολιτικής των Λαϊκών Μετώπων». Αυτή τη συναρμογή θεωρώ ότι εκφράζει η θέση ότι «[τ]η συνεργασία του αυτή [με τις αντιφασιστικές-δημοκρατικές δυνάμεις] το ΚΚΕ τη φτάνει και μέχρι το σχηματισμό λαϊκής δημοκρατικής κυβέρνησης, εφ' όσον αυτό θάνατι το συμφέρο του λαού και του τόπου» (Το ΚΚΕ, 1975β: 291).

έργο του *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα*; (Πουλιόπουλος, 1992). Την κριτική αυτή, με έμφαση στις οικονομικές της όψεις, εξέτασα σε δύο κείμενά μου, στα οποία πρόσθεσα και τη δική μου προβληματική στα οικονομικά κριτήρια που έθετε η 6^η Ολομέλεια για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού και της επανάστασης (Οικονομάκης, 2003· 2005).

Το ΚΚΕ αναγνωρίζει τις επιπτώσεις της γραμμής που εισήγαγε η 6η Ολομέλεια. Στην ανακοίνωσή της ΚΕ του ΚΚΕ για τα *100 Χρόνια του ΚΚΕ*, το Δεκέμβριο του 2017, αναφέρεται ότι:

«Το ΚΚΕ, κάτω από την επίδραση της στρατηγικής γραμμής του Διεθνούς Κομμουνιστικού Κινήματος (...) και της στρατηγικής που είχε επεξεργαστεί το 1934 (6η Ολομέλεια) και το 1935 (6ο Συνέδριο), δεν μπόρεσε να συνδέσει στην πράξη τον ηρωικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα με την κατάκτηση της εργατικής εξουσίας, με αποτέλεσμα να μην ανταποκριθεί στις συνθήκες της επαναστατικής κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα κατά την Απελευθέρωση. Το ΚΚΕ, πριν από την Απελευθέρωση, αποδέχτηκε συμβιβασμούς, με την υπαγωγή του ΕΛΑΣ στο Βρετανικό Στρατηγείο Μ. Ανατολής και με τις Συμφωνίες του Λιβάνου και της Καζέρτας. Το ΚΚΕ και το ΕΑΜ συμμετείχαν με υπουργούς στη συγκρότηση κυβέρνησης “εθνικής ενότητας”, το διάστημα Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου 1944».

(ΚΕ του ΚΚΕ, 2018α: 9)

Το ερώτημα είναι ποια είναι η αιτία της λάθος γραμμής που οδήγησε στους συμβιβασμούς και την ήττα στη δεκαετία του 1940. Στην ίδια ανακοίνωση, η ΚΕ του ΚΚΕ εντοπίζει την αιτία των συμβιβασμών στα «λαθεμένα κριτήρια» «για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της επανάστασης», που οδήγησαν στη «στρατηγική των σταδίων» (βλ. και Νταβανέλος, 2018). Διαβάζουμε, μεταξύ άλλων:

«Η ανάδειξη στο Διεθνές Κομμουνιστικό Κίνημα, για μεγάλο διάστημα, λαθεμένων

κριτηρίων για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της επανάστασης, όπως το χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μιας καπιταλιστικής χώρας (...) σε σχέση με το πιο υψηλό των γητικών δυνάμεων στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα... οδήγησαν στη στρατηγική των σταδίων, της διεκδίκησης μιας ουτοπικής ενδιάμεσης εξουσίας, μεταξύ της αστικής και της εργατικής και της στήριξης στο σχηματισμό κυβερνήσεων στο έδαφος του καπιταλισμού».

(ΚΕ του ΚΚΕ, 2018α: 11-12)

Αυτές οι επισημάνσεις είναι ορθές. Ωστόσο, ποια είναι η αιτία για τα «λαθεμένα κριτήρια»; Μια απάντηση είχα δώσει στα προαναφερθέντα κείμενά μου,² υποστηρίζοντας ότι οι αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας κυριαρχούνται από μια οικονομίστικη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η ιστορία αποτελεί μια ακριβή διαδοχή τρόπων παραγωγής, με κινητήρια δύναμη όχι την ταξική πάλη αλλά την εξέλιξη της τεχνικής (παραγωγικές δυνάμεις) (βλ. σχετικά και Μηλιός, 1997β: 273). Το αποτέλεσμα ήταν η αδυναμία κατανόησης της οικονομικοκοινωνικής πραγματικότητας του ελληνικού καπιταλισμού και η νόθευση της επαναστατικής στρατηγικής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επίδρασης του οικονομισμού η θέση για τα «υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία», που οδήγησε και στη θέση για τον κομβικό ρόλο στην επανάσταση της «φτωχομεσαίας αγροτιάς». Θεωρήθηκε ως «μισοφουδαρχικό υπόλειμμα» η εγκαθίδρυση ενός μη-καπιταλιστικού αλλά υποκείμενου στο καπιταλιστικό σύστημα τρόπου παραγωγής στη γεωργία (του τρόπου της απλής εμπορευματικής παραγωγής) υφιστάμενου απόσπαση πλεονάσματος από κράτος και κεφάλαιο (αποζημιώσεις-δάνεια-τιμές), καθώς υπό το πρίσμα του οικονομισμού η ιστορική εξέλιξη αναμένεται να οδηγήσει σε έναν

«καθαρό» καπιταλισμό, ο οποίος υπάρχει μόνο ως θεωρητική αφαίρεση. Ταυτίζοντας καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό και καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ), ο οικονομισμός δεν κατανοεί τη συνάρθρωση υπό καπιταλιστική κυριαρχία διακριτών τρόπων παραγωγής (βλ. και Οικονομάκης, 2000α). Δεν έγινε, συνεπώς, κατανοητή η ταξική σημασία της αγροτικής μεταρρύθμισης, και ακολούθως η ταξική υπόσταση της μικρο-μεσαίας «αγροτιάς», στην οποία ιδιαίτερα επέμεινε ο Λένιν (βλ. σχετικά Λένιν, 1983β: 170-174). Για τον Λένιν, η μικρο-μεσαία «αγροτιά» είναι από τη «φύση» της φορέας της ατομικής ιδιοκτησίας (ό.π.: 171-174), ενώ ειδικότερα για τη «μεσαία αγροτιά» σημείωνε ότι, «[ε]ίναι άμεσος ο ανταγωνισμός με τους μισθωτούς εργάτες» (ό.π.: 173-174). Αλλά και για τα κατώτερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού υποστήριζε ότι

«ο αγροτικός πληθυσμός και των τριών κατηγοριών [“αγροτικό προλεταριάτο”, “μισοπρολετάριοι ή μικροκληρούχοι αγρότες”, “μικρή αγροτιά”]... είναι ικανός να υποστηρίξει αποφασιστικά το επαναστατικό προλεταριάτο μόνο *ύστερα* από την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας απ’ αυτό, *μόνο όταν* το προλεταριάτο θα έχει ξεκαθαρίσει αποφασιστικά τους λογαριασμούς του με τους μεγάλους γαιοκτήμονες και τους καπιταλιστές».

Επομένως, η όποια στρατηγική, και *εκ των προτέρων*, συμμαχία της εργατικής τάξης με τη «φτωχομεσαία αγροτιά» γίνεται μόνο στη βάση της νόθευσης των στόχων της αντικαπιταλιστικής ανατροπής. Και αυτό έκανε η 6η Ολομέλεια.

3. Ο οικονομισμός και η αδυναμία χάραξης επαναστατικής στρατηγικής

Παραμένω στο ζήτημα των επιπτώσεων του οικονομισμού στην επαναστατική στρατηγική, για μια πιο συστηματική εξέταση.

2. Σημειώνω ότι κάποιες από τις τότε απόψεις μου σήμερα τις προσεγγίζω κριτικά.

Ο Στάλιν (χ.χ.έ.: 728-729) μας δίνει ευσύνοπτα τη βασική προβληματική του οικονομισμού:

«Πρώτα αλλάζουν και εξελίσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας, κι ύστερα σε εξάρτηση από τις αλλαγές αυτές και σε αντιστοιχία μ' αυτές, αλλάζουν οι παραγωγικές σχέσεις των ανθρώπων, οι οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων. [...] οι παραγωγικές δυνάμεις δεν είναι μονάχα το πιο κινητό και το πιο επαναστατικό στοιχείο της παραγωγής. Είναι ταυτόχρονα και το καθοριστικό στοιχείο της εξέλιξης της παραγωγής. »Ότι λογής είναι οι παραγωγικές δυνάμεις, τέτ[ο]ιες πρέπει να είναι και οι παραγωγικές σχέσεις».

Η θέση ότι οι παραγωγικές δυνάμεις καθορίζουν τις παραγωγικές σχέσεις σημαίνει πως δεν είναι οι τελευταίες (ειδικότερα οι κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις εκμετάλλευσης) το καθοριστικό κριτήριο για το χαρακτήρα ενός κοινωνικού σχηματισμού (επομένως και της επανάστασης). Αντιθέτως, ο χαρακτήρας ενός κοινωνικού σχηματισμού (επομένως και της επανάστασης) γίνεται αντιληπτός με βάση το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, *συγκρινόμενο προς ένα ιδεατό πρότυπο-στάνταρ* που αντιστοιχεί το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων των πιο αναπτυγμένων βιομηχανικών χωρών. Στο σχήμα αυτό, οι παραγωγικές δυνάμεις τείνουν να ταυτίζονται με τα υλικά μέσα παραγωγής (βλ. Μπετελέμ, 2005: 47). Υπό το πρίσμα του οικονομισμού, ένα σχετικά χαμηλότερο επίπεδο παραγωγικών δυνάμεων θεωρείται ότι υποδηλώνει ανεπαρκή εκδήλωση της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης, επομένως και ανωριμότητα των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών για τη σοσιαλιστική επανάσταση. Συνεπώς απαιτείται το «αστικοδημοκρατικό στάδιο» για την ωρίμανση των αντικειμενικών όρων για το σοσιαλισμό.

Πρόκειται για τη «θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων» (όπως αποκάλεσε τον οικονομισμό η κινέζικη Πολιτιστική Επανάσταση) (Μηλιός, 1996: 41) ή τη λο-

γική της προτεραιότητας των παραγωγικών δυνάμεων έναντι των σχέσεων παραγωγής, δηλαδή έναντι της ταξικής πάλης, καθώς: «η σχέση παραγωγής είναι σχέση ταξικής πάλης» (Αλτουσερ, 1978: 163).

Στον αντίποδα του οικονομισμού, για τον επαναστατικό μαρξισμό η ταξική πάλη είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και ως εκ τούτου

«[σ]το συνδυασμό παραγωγικές δυνάμεις - παραγωγικές σχέσεις, οι τελευταίες παίζουν τον καθοριστικό ρόλο. Επιδρούν στις παραγωγικές δυνάμεις τις συνθήκες αναπαραγωγής τους. Αντίθετα, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν οδηγεί ποτέ στον άμεσο μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων. Ο μετασχηματισμός αυτός γίνεται πάντα με την επέμβαση των τάξεων, δηλαδή με τον ταξικό αγώνα».

(Μπετελέμ, 1975: 127-128)

Από την άποψη της ταξικής πάλης, δηλαδή της προτεραιότητας στις παραγωγικές σχέσεις, ένας κοινωνικός σχηματισμός είναι καπιταλιστικός (επομένως και ο χαρακτήρας της επανάστασης σοσιαλιστικός) όταν οι κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής είναι καπιταλιστικές, δηλαδή είναι κυρίαρχος ο ΚΤΠ, και ταυτόχρονα οι μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής υποτάσσονται στις ανάγκες αναπαραγωγής του κυρίαρχου ΚΤΠ (βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2000α: 284 κ.ε.). Η κυριαρχία του ΚΤΠ προσδιορίζει αντίστοιχες προς αυτήν την κυριαρχία παραγωγικές δυνάμεις (καπιταλιστική ενότητα παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων), πρωτίστως τη συγκρότηση του συλλογικού εργάτη, ήδη στο μανουφакτουρικό καταμερισμό της εργασίας (Μαρξ, 1978α: 352 κ.ε.): «η κύρια παραγωγική δύναμη αποτελείται από τους ίδιους τους παραγωγούς» (Μπετελέμ, 2005: 47). Ο Λένιν (1976: 220) δεν εξήγαγε την κυριαρχία του κεφαλαίου από το επίπεδο ανάπτυξης:

«το κεφάλαιο είναι ορισμένη σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους, σχέση που παραμένει η ίδια τόσο στις συνθήκες του

μεγαλύτερου, όσο και στις συνθήκες του μικρότερου βαθμού ανάπτυξης».

Η αντιστοιχία-ενότητα παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων δεν αναφέρεται σε ένα ιδεατό πρότυπο-στάνταρ ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (Οικονομάκης, 2000α: 295-296). Οι διαφορετικοί ιστορικοί καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί αναπαράγονται ως καπιταλιστικοί σχηματισμοί άνισα. Η «άνιση ανάπτυξη» εκφράζει τη λενινιστική «ανισομετρία... μέσα στην παγκόσμια οικονομία» (Λένιν, 1980β: 94), και υποδηλώνει ότι: «Η ανισόμετρα πολιτική και οικονομική ανάπτυξη είναι απόλυτος νόμος του καπιταλισμού» (Λένιν, 1980α: 362). «[Π]αράλληλα... η συνδυασμένη ανάπτυξη³ επιταχύνει το ρυθμό των ανισοτήτων μεταξύ των διαφόρων χωρών, ενισχύει τις εξαρτήσεις και τις σχέσεις καταπίεσης... και δημιουργεί νέες μορφές εκμετάλλευσης» (Pröbsting, 2016: 398).⁴

Ο Λένιν (1984: 381), όχι μόνο αμφισβητεί το ιδεατό πρότυπο-στάνταρ ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων για τη σοσιαλιστική επανάσταση («ορισμένο επίπεδο πολιτισμού»), αλλά και επισημαίνει πως είναι η επαναστατική εξουσία που θα δώσει ώθηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων:⁵

3. «Απ[ό]... τον καθολικό νόμο της ανισομερείας... απορρέει ένας άλλος νόμος που... θα μπορούσε να τον ονομάσει κανείς *νόμο της συνδυασμένης ανάπτυξης*, με την έννοια της προσέγγισης διάφορων σταθμών, του συνδυασμού ξεχωριστών φάσεων, του αμαλγάματος αρχαϊκών μορφών με νεότερες μορφές» (Πρότσκι, 2003: 17).

4. Θεωρώ γόνιμη τη διάκριση που θέτει ο Μάλινος (1986: 47 κ.ε.) μεταξύ των «δεικτών» «επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης» και «επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού». Ο δεύτερος «δείκτης» αναφέρεται στην εμπέδωση και κυριαρχία του ΚΤΠ, ενώ ο πρώτος αφορά στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων έχει ιδιαίτερη σημασία στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού, που θα συζητήσουμε πιο κάτω.

5. Προσεγγίζοντας κριτικά τη «στρατηγική των σταδίων στην περίοδο της Κομμουνιστικής Διεθνούς», ο Μάγκν Παπαδόπουλος (2017) υποστηρίζει ότι: «*λαθωμένα υιοθετήθηκαν ως κριτήρια για τον*

«Αν για τη δημιουργία του σοσιαλισμού απαιτείται ένα ορισμένο επίπεδο πολιτισμού (αν και κανένας δεν μπορεί να πει ποιο είναι ακριβώς αυτό το ορισμένο “επίπεδο πολιτισμού”, γιατί κάθε δυτικο-ευρωπαϊκό κράτος έχει και διαφορετικό επίπεδο), τότε γιατί δεν μπορούμε να αρχίσουμε πρώτα από την κατάκτηση με επαναστατικό τρόπο των προϋποθέσεων γι’ αυτό το ορισμένο επίπεδο και *μετά* πια, βασισμένοι στην εργατοαγροτική εξουσία και στο σοβιετικό καθεστώς, να προχωρήσουμε για να φτάσουμε τους άλλους λαούς;».

Επίσης, σύμφωνα με τον Μάο (Μαο, 1977: 51):

«Η όλη επαναστατική ιστορία δείχνει ότι η πλήρης ανάπτυξη νέων παραγωγικών δυνάμεων δεν αποτελεί την προϋπόθεση για το μετασχηματισμό των οπισθοδρομικών σχέσεων παραγωγής. .... Αφού καταστράφηκαν οι παλιές σχέσεις παραγωγής, δημιουργήθηκαν νέες, οι οποίες άνοιξαν το δρόμο για την ανάπτυξη νέων κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Με αυτά τα δεδομένα μπορούσαμε να θέσουμε σε κίνηση την τεχνολογική επανάσταση για να αναπτύξουμε κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις σε μεγάλη κλίμακα.

Δεν είναι, επομένως, ζητούμενο για το επαναστατικό κόμμα η ανάπτυξη των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων, οι οποίες τάχα κάνουν ώριμο το σοσιαλισμό. Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με

προσδιορισμό του χαρακτήρα της επανάστασης του χαμηλότερου επιπέδου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων μιας χώρας, σε σχέση με το πιο υψηλό που είχαν φτάσει οι ηγετικές δυνάμεις στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα [...] Η συγκεκριμένη στρατηγική προσέγγιση υποτιμούσε την υπαρκτή δυνατότητα των σοσιαλιστικών σχέσεων να δώσουν μεγάλη ώθηση και ν’ απελευθερώσουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σε κάθε χώρα, στην οποία είχε εδραιωθεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, μετά από την ανατροπή της εξουσίας του κεφαλαίου». Στηρίζει δε την τελευταία αυτή θέση του στο ίδιο απόσπασμα που παρέθεσα από τον Λένιν. Η τοποθέτηση αυτή του Μάγκν Παπαδόπουλου μας προϊδεάζει ότι κάτι έχει αλλάξει στην οπτική του ΚΚΕ. Θα εξετάσω κατά πόσο και προς ποια κατεύθυνση.

την οικονομίστικη πρόσληψη των παραγωγικών δυνάμεων, ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να βασιστεί στις ανεπτυγμένες από τον καπιταλισμό παραγωγικές δυνάμεις. Οι «νέες κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις», και ειδικότερα η τεχνολογία, έχουν ταξικό πρόσημο – όντας καθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής:

«Η πάλη για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων δεν μπορεί ποτέ να γίνει στ' όνομα της "ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων", γιατί οι μορφές αυτής της ανάπτυξης είναι δεμένες με τις ταξικές σχέσεις και προσδιορίζονται από τα ταξικά συμφέροντα... της κάθε τάξης».
(Μπετελέμ, 1975: 127-128)

Επομένως, όχι μόνο το επίπεδο αλλά και οι μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων θα προσδιοριστούν ως αποτέλεσμα (της πάλης για την εγκαθίδρυση) των νέων σχέσεων παραγωγής μετά την επανάσταση, την καταστροφή του αστικού κράτους και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου. Η σοσιαλιστική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν είναι «ουδέτερη» ταξικά, δεν μπορεί παρά να νοηθεί –όπως έδειξε η κινέζικη «Πολιτιστική Επανάσταση»– ως αντιστοιχούσα σε ένα «νέο τύπο τεχνικής προόδου», σε μια «τεχνολογική ανάπτυξη που απελευθερώνει την πρωτοβουλία των εργατών» (Μπετελέμ, 1975: 117 κ.ε.),

«και που αποβλέπει στη βαθμιαία κατάργηση της διαφοράς που υπάρχει ανάμεσα στα καθήκοντα εκτέλεσης και στα καθήκοντα διεύθυνσης, ανάμεσα στη χειρωνακτική και την πνευματική εργασία, ανάμεσα στην πόλη και το χωριό».
(ό.π.: 22)

4. «Αδύναμος κρίκος» και οικονομισμός

Ο χαρακτήρας της επανάστασης σε μια καπιταλιστική χώρα (ανεξάρτητα από τη

θέση της στην ιεραρχική «ιμπεριαλιστική αλυσίδα») καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση από τη «θεμελιώδη αντίφαση» (την αντίφαση κεφαλαίου και εργασίας), που εγγράφεται στον πυρήνα του ΚΤΠ (οικονομικό επίπεδο), δηλαδή είναι αντικαπιταλιστικός-σοσιαλιστικός. Η μαρξιστική έννοια του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία» (βλ. για το ζήτημα Οικονομάκης, 2000α: 29 κ.ε.) σημαίνει ότι η «θεμελιώδης αντίφαση» δεν «παράγει από μόνη της», μέσω της «αυθόρμητης... αυτο-ανάπτυξης της» αποτελέσματα (Αλτουσέρ, 1978: 136). Ο οικονομισμός, «επειδή καθορίζει την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σαν κινητήρια δύναμη της ιστορίας... εμφανίζει την πολιτική ταξική πάλη σαν το κατευθείαν και άμεσο προϊόν των οικονομικών αντιφάσεων» (Μπετελέμ, 2005: 47), που παροξύνονται ως αποτέλεσμα της υπερ-ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αναζητά επομένως την «καθαρή» εμφάνιση της «θεμελιώδους αντίφασης», τον άμεσο καθορισμό της επαναστατικής ταξικής πάλης από τη «θεμελιώδη αντίφαση». Η κυριαρχία του οικονομισμού, συνεπώς, έχει ως αποτέλεσμα το (επαναστατικό) κόμμα να αδυνατεί να αντιληφθεί ορθά τα επίδικα αντικείμενα της ταξικής σύγκρουσης στη συγκυρία.

Ας δούμε το ζήτημα αυτό πιο συστηματικά.

Η «φιλοσοφική εγγύηση της επικράτησης της επανάστασης και του σοσιαλισμού» βασισμένη «σε μια μηχανιστική και αφηρημένη υλικότητα των παραγωγικών δυνάμεων... προσκρούει στις ανελέητες κυρώσεις των γεγονότων: η επανάσταση... δεν έγινε στις πιο προοδευμένες καπιταλιστικές χώρες, αλλά στη Ρωσία, ύστερα στην Κίνα, στην Κούβα κ.λπ.» (Αλτουσέρ, 1978: 145). Διαψεύστηκαν οι Γερμανοί «σοσιαλδημοκράτες στα τέλη του 19ου αιώνα» που «πίστευαν... ότι η Ιστορία προχωράει από... την πλευρά της μεγαλύτερης οικονομικής ανάπτυξης, της μεγαλύτερης εξάπλωσης της αντίφασης που έχει αναχθεί στο καθαρότερο σχεδιάγραμμα της (εκείνο του Κεφαλαίου και της Εργασίας)... το

τόσο απλό σχεδιάγραμμα με όρους *αντίφασης* ήταν απλούστατα *αφηρημένο*» (Althusser, 2015: 147-148). Διαψεύστηκαν καθώς αγνόησαν *τις άλλες συνθήκες* που ξεφεύγουν από το «αφηρημένο σχεδίασμα». Το ότι, δηλαδή, η «μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη» εμφανιζόταν «σε μια Γερμανία εξοπλισμένη με έναν ισχυρό κρατικό μηχανισμό και στολισμένη με μια αστική τάξη... με... γιγάντια κέρδη από την καπιταλιστική και αποικιοκρατική εκμετάλλευση, σε μια Γερμανία στολισμένη επίσης με μια σοβινιστική και αντιδραστική μικροαστική τάξη» (ό.π.: 148).

Για τον Αλτουσέρ (1978: 145) δεν μπορούμε να «στοχαστούμε πάνω σ' αυτή τη μετατόπιση... στον πιο ασθενή... κρίκο [του ιμπεριαλισμού] χωρίς τη λενινιστική κατηγορία της ανισόμερης ανάπτυξης». Όπως υποστηρίζει, «[μ]ια αλυσίδα αξίζει όσο αξίζει ο πιο αδύναμος κρίκος της [...] η θεωρία του αδύναμου κρίκου... εμπνέει τον στοχασμό... [του Λένιν] για την ίδια την επανάσταση». Η επανάσταση έγινε στη Ρωσία «στην *“πιο καθυστερημένη”* χώρα της Ευρώπης. ... Για τον θεμελιώδη λόγο ότι η Ρωσία αντιπροσώπευε το πιο αδύναμο σημείο στο ιμπεριαλιστικό *“σύστημα κρατών”*», εξέφραζε *«τη συσσώρευση και την παρόξυνση σε ένα μόνο κράτος όλων των ιστορικών αντιφάσεων που ήταν τότε δυνατές»* (Althusser, 2015: 142-144). Πρόκειται για αντιφάσεις που δεν ανάγονται στενά στην οικονομική σφαίρα (και που ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος «επέσπευσε και επιδείνωσε»), όπως μεταξύ πολλών άλλων: «η *“γενική δοκιμή”* της Επανάστασης του 1905», «οι αντιφάσεις ενός καθεστώτος φεουδαρχικής εκμετάλλευσης» και η βίαιη εκμετάλλευση των αγροτών, «αντιφάσεις της καπιταλιστικής και της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης», το ζήτημα της απολυταρχίας, ο ίδιος ο πόλεμος, οι αντιθέσεις στους κόλπους των κυρίαρχων τάξεων, ακόμη και ο «*“προχωρημένος”* χαρακτήρας της ρωσικής επαναστατικής ελίτ» (βλ. σχετικά ό.π.: 144-146).

Η «θεμελιώδης αντίφαση»

«δεν μπορεί... εκ της επενέργειάς της και μόνον, να προκαλέσει μια *“επαναστατική κατάσταση”* κατά μείζονα λόγο μια κατάσταση επαναστατικής ρήξης και τον θρίαμβο της επανάστασης».

Για να γίνει η «θεμελιώδης αντίφαση»

«*“ενεργή”*... για να γίνει καταστατική αρχή ρήξης, χρειάζεται μια συσσώρευση *“περιστάσεων”* και *“ρευμάτων”* ώστε, ανεξαρτήτως της καταγωγής και της κατεύθυνσής τους (...) να *“συγκωνευτούν”* σε μια *ενόπτη ρήξη*, οπότε θα έχουν σαν αποτέλεσμα να *ενώσουν* την τεράστια πλειονότητα των λαϊκών μαζών στην έφοδο εναντίον ενός καθεστώτος που οι άρχουσες τάξεις του *είναι αδύναμες να υπερασπιστούν*. [...] Όταν... εισέρχεται στο παιχνίδι... μια υπέρμετρη συσσώρευση *“αντιφάσεων”*, ορισμένες εκ των οποίων είναι ριζικά ετερογενείς... και οι οποίες εντούτοις *“συγκωνεύονται”* σε μια ενόπτη ρήξη, δεν είναι πλέον δυνατόν να μιλούμε μόνο για απλή επενέργεια της γενικής *“αντίφασης”*. Ασφαλώς, η θεμελιώδης αντίφαση [...] είναι ενεργή σε όλες αυτές τις αντιφάσεις, ακόμα και στη *“συγκώνευσή”* τους. Ωστόσο... αυτές οι *“αντιφάσεις”* και η *“συγκώνευσή”* τους [δεν] είναι απλώς το *καθαρό φαινόμενο της*. Διότι οι *“περιστάσεις”* και τα *“ρεύματα”* που την εκπληρώνουν είναι κάτι παραπάνω από απλό και καθαρό φαινόμενο της».

Η «θεμελιώδης αντίφαση»,

«είναι καθορίζουσα και συγχρόνως καθοριζόμενη... από τα διάφορα *επίπεδα* και τις διάφορες *βαθμίδες* του κοινωνικού σχηματισμού τον οποίο διαπνέει· θα μπορούσαμε να την πούμε *επικαθορισμένη στην αρχή της*».

(ό.π.:148-151)

Επομένως, η «θεμελιώδης αντίφαση» δεν εμφανίζεται ποτέ *«καθαρή»*, δεν επενεργεί *αδιαμεσολάβητα* – αν και είναι πάντα παρούσα και πάντα καθοριστική σε τελευταία ανάλυση. Ενεργοποιεί-

ται (ωριμάζει) εκ των «περιστάσεων» και «ρευμάτων», δηλαδή εκ «ετερογενών αντιφάσεων» διακριτών από τη «θεμελιώδη αντίφαση», στη συγκυρία ενός ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού. Αυτές οι «περιστάσεις» και τα «ρεύματα» αποτελούν τους «τρόπους κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης» στη συγκυρία της ταξικής πάλης.⁶ Οι «τρόποι κίνησης» της θεμελιώδους αντίφασης είναι συναφείς με τη «θεμελιώδη αντίφαση», την εμπεριέχουν, «ανεξαρτήτως της καταγωγής και της καταθυσσής τους», αλλά «είναι κάτι παραπάνω από απλό και καθαρό φαινόμενο της». Η «θεμελιώδης αντίφαση» καθορίζει τους «τρόπους κίνησης» της (καθόσον οι «τρόποι» αυτοί είναι συναφείς προς τη «θεμελιώδη αντίφαση»), αλλά και καθορίζεται από αυτούς («επικαθορισμός»).

Η επίγνωση των «τρόπων κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης» αναφέρεται στη λενινιστική «συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης», που «αποτελεί την ουσία, τη ζωντανή ψυχή, του μαρξισμού» (Λένιν, 1983α: 137). Επομένως, η επίγνωση των «τρόπων κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης» αναφέρεται στην ορθή αντίληψη των επίδικων αντικειμένων της ταξικής σύγκρουσης στη συγκυρία (η επαναστατική τακτική) για την ενεργοποίηση της «θεμελιώδους αντίφασης» (η επαναστατική στρατηγική). Στην «αδύναμο κρίκο» της «μπεριαλιστικής αλυσίδας» κυριαρχική είναι η επαναστατική πολιτική αρθρωμένη στα επίδικα αντικείμενα της ταξικής σύγκρουσης υπό τον καθορισμό σε τελευταία ανάλυση της οικονομίας («θεμελιώδης αντίφαση»).

6. Οφείλω αυτή τη διατύπωση στο σ. Παναγιώτη Μαυροειδή.

7. Από την άποψη των παραπάνω, η έννοια του αλτουσεριανού «επικαθορισμού» εδράζεται στη μαρξιστική έννοια του «καθορισμού σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία» και ανάγεται στην έννοια του λενινιστικού «αδύνατου κρίκου» (επομένως της «ανισόμερης ανάπτυξης») (για σχετική ανάλυση επί του ζητήματος βλ. Λαπατσιώρας και Οικονομάκης, 2002). Στη βάση αυτήν μπορεί να ειπωθεί και ότι: *οικονομισμός είναι η μη (ορθή) επίγνωση της τελευταίας ανάλυσης*.

Ο Λένιν διείδε ως «αδύναμο κρίκο» τη Ρωσία ακριβώς αντιλαμβανόμενος ότι η «θεμελιώδης αντίφαση» είχε ενεργοποιηθεί από τους «τρόπους κίνησής» της. Και,

«σφυρηλατούσε το κομμουνιστικό κόμμα που ήταν μια αλυσίδα χωρίς αδύναμο κρίκο, τις υποκειμενικές συνθήκες, το μέσο για την αποφασιστική έφοδο εναντίον αυτού του αδύναμου κρίκου της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας».

(Althusser, 2015: 147)

Δεν αναζήτησε έναν «καθαρό» καπιταλισμό –της «καθαρής» εμφάνισης της «θεμελιώδους αντίφασης»– ούτε ως προϋπόθεση της προλεταριακής επανάστασης, ούτε ως προϋπόθεση για να προχωρήσει η επανάσταση. Αντιθέτως, ο Λένιν αναδείκνυε την πολυπλοκότητα της ταξικής πάλης, αποτυπώνοντας τη συνύφανση στη μετεπαναστατική Ρωσία πέντε τρόπων και μορφών παραγωγής: «πατριαρχική... φυσική αγροτική οικονομία [...] μικρή εμπορευματική παραγωγή [...] ιδιωτικός καπιταλισμός [...] κρατικός καπιταλισμός [...] σοσιαλισμός» (Λένιν, 1983γ: 207).

Στη συγκυρία της ναζιστικής-φασιστικής κατοχής ο ελληνικός καπιταλισμός είχε καταστεί «αδύναμος κρίκος»: μέσω του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα η «θεμελιώδης αντίφαση» ήταν «ενεργή» από μια εξαιρετική «συσσώρευση “περιστάσεων” και “ρευμάτων”»-«ετερογενών αντιφάσεων», συγχωνευμένων «σε ενότητα ρήξης», έτσι που πράγματι είχε «ενωθεί η τεράστια πλειονότητα των λαϊκών μαζών στην έφοδο εναντίον ενός καθεστώτος που οι άρχουσες τάξεις του ήταν αδύναμες να υπερασπιστούν». Δεχόμενοι «την περίφημη φράση του Λένιν, “χωρίς επαναστατική θεωρία, ούτε επαναστατικό κίνημα”» (σε Αλτουσέρ, 1978: 145), μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι συμβιβασμοί και η ήττα του κινήματος στη δεκαετία του 1940 συναρτώνται με την αδυναμία της τότε ηγεσίας του ΚΚΕ να κατανοήσει την ενεργοποίηση της «θεμελιώδους

αντίφασης», αντιλαμβανόμενη ορθά τα επίδικα αντικείμενα της ταξικής σύγκρουσης στη συγκυρία. Εγκλωβισμένο στην οικονομίστικη λογική του «αστικο-δημοκρατικού σταδίου», υπό την οπτική του οποίου ανάγνωση και την «πολιτική των Λαϊκών Μετώπων» (δεν είναι τυχαία η αναζήτηση κυβερνητικής συμμαχίας με εκπροσώπους της αστικής τάξης από το 1935), το ΚΚΕ ανήγαγε τα επίδικα αντικείμενα της ταξικής σύγκρουσης στη συγκυρία –όπως το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας, της ήττας του ναζισμού-φασισμού, της «δημοκρατίας», της εξαθλίωσης των μαζών– σε κέντρο της στρατηγικής αντί να δει την μέσω αυτών ενεργοποίηση της «θεμελιώδους αντίφασης».

Σύμφωνα με τον Μπετελέμ (2005: 47) «[ο] “οικονομισμός” μπορεί να παρουσιαστεί με διαφορετικές μορφές, ακόμα και αντιφατικές». Υποστήριξε ότι ο οικονομισμός αναζητά την «καθαρή» εμφάνιση της «θεμελιώδους αντίφασης», τον άμεσο καθορισμό της επαναστατικής ταξικής πάλης από τη «θεμελιώδη αντίφαση». Από εδώ απορρέουν δυο βασικές μορφές σχέσεων τακτικής και στρατηγικής – μέσα στις οποίες αλλά και ανάμεσα στις οποίες μπορούν φυσικά να υπάρχουν πλείστες παραλλαγές.

Πρώτη μορφή: εκτιμάται υπερανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Συνεπώς, η «θεμελιώδης αντίφαση» θα προκαλέσει, «“όταν έρθει η ώρα”, τους επαναστατικούς αγώνες» (Μπετελέμ, ό.π.: 47), για τον σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό μετασχηματισμό. Η τακτική καθίσταται περιττή και απορροφάται από τη στρατηγική. Η μορφή αυτή οικονομισμού εμφανίζεται στη «Β΄ Διεθνή, μέσα στο γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα... [μ]ε... “δεξιά”... μορφή» (Μπετελέμ, ό.π.: 50).

Δεύτερη μορφή: εκτιμάται υπανάπτυξη-καθυστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων. Συνεπώς, απαιτείται ένα «στάδιο» κοινωνικοοικονομικών αλλαγών δημοκρατικού-αναπτυξιακού-ανεξαρτησιακού χαρακτήρα που θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, και έτσι στην «καθαρή» εμφάνιση

της «θεμελιώδους αντίφασης». Οι αντιφάσεις-ανεπάρκειες της καπιταλιστικής ανάπτυξης (δυννητικά στοιχεία τακτικής) ανάγονται σε κέντρο της στρατηγικής. Η στρατηγική απορροφάται από την τακτική. Η μορφή αυτή οικονομισμού συνδέεται με τη στρατηγική των «σταδίων» που εισήγαγε η ΚΔ. Κατά τον Μπετελέμ (ό.π.:49), ο «“οικονομισμός”... έπαιξε έναν αναπτυσσόμενο ρόλο μέσα στα ευρωπαϊκά τμήματα της Γ΄ Διεθνούς».

Και στις δυο περιπτώσεις τακτική και στρατηγική ταυτίζονται. Η δεύτερη περίπτωση ταύτισης αφορά στη γραμμή που εισήγαγε η 6η Ολομέλεια του 1934, που ιστορικά έπαιξε κυρίαρχο ρόλο στο ΚΚΕ.

5. Η αναπτυξιακή «φούσκα» και η κρίση

Καταγράφω εδώ συνοπτικά την προβληματική μου για τα αίτια της οικονομικής κρίσης και το μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού (βλ., μεταξύ άλλων μελετών, Οικονομάκης και Μαρκάκης, 2016΄ Οικονομάκης, 2017), με βάση την οποία θα εξετάσω σύγχρονες θέσεις του ΚΚΕ για τον ελληνικό καπιταλισμό και την τρέχουσα οικονομική κρίση.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, μετά την είσοδο της χώρας στην Ευρωζώνη, και μέχρι την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2007), η ελληνική οικονομία εμφάνισε υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Η ίδια, ωστόσο, περίοδος «υπερ-ανάπτυξης» της ελληνικής οικονομίας αντιστοιχούσε σε μια περίοδο υψηλών ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Δεν πρόκειται για κάποιο οικονομικό «παράδοξο». Την περίοδο 2000-2007 ο υψηλός ρυθμός ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας βασίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά στην αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης και της ζήτησης για επενδύσεις σε τομείς μη-εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Η αύξηση των εισοδημάτων στον τομέα των μη-εμπορεύσιμων αγα-

ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΛΕΝΙΝ

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ, ΕΝΩΘΗΤΕ!

Κυριακή 21 του Γενάρη 1984

ΟΝΕΟΣ ΡΙΖΟΣΦΙΛΑΣΤΗΣ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ

ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (Ε.Τ.Κ.Δ.)

ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΔΡΑΧΜΗ 1

ΑΘΗΝΑ - ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α' ΧΡΟΝΟΣ Γ' ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 849

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ ΑΡΙΘ. 8

ΟΛΟΙ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΝΙΑΙΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ, ΘΕΑΤΡΟ ΠΑΠΑΓΓΑΝΗΟΥ, ΠΡΑ ΤΟ ΤΟ ΠΡΩΓΙ!

Ο ΛΕΝΙΝΙΣΜΟΣ ΝΙΚΑ!

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

«Η δε Όλιγκαρχία της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας συνόλη ε' έσο-
δη ενώ η ανώτατη παρακαταθήκη
και οι εργαζόμενοι της ΕΣΣΔ ανα-
περασματισμένοι την ώρα που η
πρώτη αλληλ. της Κομμουνιστικής
Διεθνούς και τον Η χρονον ακριβή
αυτοκαταστροφική δουλειά, όπως
σε άλλαν και με αρχόντ. Η Στάλιν
και με η λειτουργία της Ομοσπονδίας
Εταιρεία τους, η δε Όλιγκαρχία

μελέτη και ανάλυση της έννοιας
της διεύθυνσης της χώρας και
ΠΡΩΓΙ ΔΕ ΟΛΑ ΣΤΗΝ ΒΑΛΑ
ΓΑΧΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ
ΤΩΝ ΤΑΞΙΔΙΩΝ ΑΝΑΜΕΣΗΝ ΜΕ-
ΣΑ Σ' ΑΥΤΗΝ ΦΟΡΤΙΣΕ ΟΛΟΦΟ-
ΤΑ ΤΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟ-
ΣΩΠΗΤΗ, ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ
ΣΥΜΠΕΡΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΜΑΥΡΗΣ
ΣΤΙΒΑ - ΛΕΝΙΝΙΣΤΙΚΑ ΠΕΔΑΤΑ
ΤΟ ΠΡΩΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΛΑ-
ΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΚΑΙ ΤΟ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΟΜ. ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Μέσα στο Γενάρη συνήλθε η δε Όλιγκαρχία της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε.
Την Όλιγκαρχία συνεγώγησαν τα παρακάτω όργανα:
1) Η κατάσταση στην Ελλάδα και τα καθήκοντα του κόμματος.
2) Τα διδάγματα των άμεσων εργατικών αγώνων και τα άμεσα καθήκοντα των κομμουνιστών.
3) Την Όλιγκαρχία της Ε.Ε. της Κ.Δ.
4) Η άμεση υιοθέτηση εργατοκρατορικών πλατφόρμας και έσ-

θών και υπηρεσιών –που δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό– αύξησε τη ζήτηση εμπορεύσιμων από το εξωτερικό, αναπαράγοντας τα υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, τα οποία ήταν και ο κύριος παράγοντας των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Πρόκειται για –συνεχιζόμενη– αδυναμία της εγχώριας προσφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση (χαμηλή «διαρθρωτική» ανταγωνιστικότητα). Τα εισαγόμενα εμπορεύματα χαρακτηρίζονται από υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης έναντι των εγχώρια παραχθέντων και εξαχθέντων. Ταυτόχρονα, η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα για τα εισαγόμενα (βιομηχανικά γενικώς) προϊόντα συνδιάζεται με χαμηλή ελαστικότητα τιμών γι' αυτά τα προϊόντα. Ως αποτέλεσμα, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης συνοδεύονται από αυξανόμενες πληρωμές για εισαγωγές και διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Η «διαρθρωτική» αυτή αδυναμία της ελληνικής οικονομίας δεν συνδέεται με την είσοδο στην ΕΕ-ΟΝΕ, ωστόσο παγιώνεται και επιδεινώνεται με την είσοδο στην ΕΕ-ΟΝΕ.

Το εγχώριο προϊόν συνεπώς αυξανόταν, εφόσον η αύξηση της εσωτερικής ζήτησης για μη-εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες υπερ-αντιστάθμιζε την αύξηση της ζήτησης εμπορεύσιμων από το εξωτερικό, αλλά αυξανόταν με υψηλά

ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών.

Επομένως, η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, μέσα στη δεκαετία του 2000 εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, είχε ως αποτέλεσμα η χώρα να καθίσταται αυξανόμενα οφειλέτης. Η σημαντικότητα μείωση στο κόστος του εγχώριου δανεισμού τη δεκαετία του 2000 αποτέλεσε τη βάση αναπαραγωγής αυτού του τύπου ανάπτυξης που βασίστηκε στον υπερδανεισμό και «υπερκαταναλωτισμό» εισαγόμενων αγαθών και στο χαμηλό επίπεδο των εγχώριων αποταμιεύσεων (που σημαίνει και ότι το υψηλό δημόσιο χρέος δεν μπορούσε να χρηματοδοτηθεί από εγχώριες πηγές).

Προ κρίσης, ο κύριος όγκος του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας χρηματοδοτείτο από τις χρηματικές εισροές που καταγράφονται στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών. Η ανάπτυξη με διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών φτάνει στα όριά της το 2007, οπότε η έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης άρχισε να μπλοκάρει αυτόν τον τύπο «υπεράπτυξης» (την αναπτυξιακή «φούσκα») που οδηγούσε και βαισιζόταν στον υπερδανεισμό. Η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε καθεστώς εξάρτησης από το «Μηχανισμό Στήριξης», καθώς ο υπερδανεισμός από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές δεν μπορούσε να συνεχιστεί σε συνθήκες επαναξιολόγησης των πιστω-

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

τικών κινδύνων από τους διεθνείς πισωτέες προς μια χώρα αυξανόμενα διεθνή οφειλέτη («τρίδυμων ελλειμμάτων»). Η επιβολή των Μνημονίων παροξύνει την ύφεση (που έχει ήδη εμφανιστεί από το 2008 στις συνθήκες της διεθνούς οικονομικής κρίσης) και οδηγεί σε ραγδαία μείωση της κερδοφορίας, εξαιτίας της ενεργοποίησης της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης.

Η παρούσα κρίση της ελληνικής οικονομίας, συνεπώς, δεν είναι απλώς «κρίση δημόσιου χρέους» ούτε κρίση αναγόμενη στο «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου), ούτε και κρίση «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου» (μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης λόγω της ισχύος της εργατικής τάξης) (βλ. Μαρξ, 1978β: 267 κ.ε.). Είναι κρίση συναρτώμενη με την υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» της ΕΕ-ΟΝΕ (κρίση «ανισομετρίας») – που πυροδότησε η παγκόσμια οικονομική κρίση.

Η υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού εντός της ΕΕ-ΟΝΕ είναι αποτέλεσμα του «εξωστρεφούς» μοντέλου ανάπτυξής του – όπως αποκρυσταλλώθηκε εντός της ΕΕ-ΟΝΕ. Αυτό το μοντέλο οδήγησε στον τύπο ανάπτυξης που βασίζεται και αναπαράγει υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η ελληνική οικονομία είναι μια σχετικά «εξωστρεφής» οικονομία εντός της ΕΕ-ΟΝΕ. Ειδοποιό χαρακτηριστικό της «εξωστρέφειας» – που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εμπειρικής διερεύνησης για την ιεραρχική κατάταξη στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» (βλ. σχετικά Economidou et al., 2015)– είναι οι ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας.

Στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της ΕΕ-ΟΝΕ λόγω αυτού του «εξωστρεφούς» μοντέλου ανάπτυξης που οδήγησε σε συστηματικές μεταφορές αξίας

προς τις ιμπεριαλιστικές χώρες – εκδηλώνόμενες στα σοβαρότατα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Πρόκειται για μια διαδικασία «άνισης ανταλλαγής»: καταστροφή παραγωγικών κλάδων στο πλαίσιο του διεθνούς ενδοκλαδικού ανταγωνισμού και μεταβολή των όρων εμπορίου σε βάρος της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο των διεθνών διακλαδικών εμπορευματικών ανταλλαγών.

Η «άνιση ανταλλαγής» (ανταλλαγή άνισης ποσοτήτων εργασίας) στη σφαίρα της διεθνούς εμπορευματικής ανταλλαγής μεταξύ περισσότερο και λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών, και σε βάρος των δεύτερων, είναι η οικονομική ουσία της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης. Η «άνιση ανταλλαγής» είναι το ιστορικό αποτέλεσμα του τύπου ένταξης των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών στην «ανισομετρία» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» και διαπλέκεται (συνδυάζεται) με την άμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση στη σφαίρα της παραγωγής σε βάρος των μισθωτών κοινωνικών τάξεων του ΚΤΠ και την έμμεση καπιταλιστική εκμετάλλευση στη σφαίρα της εμπορευματικής ανταλλαγής σε βάρος των φτωχομεσαίων απλών εμπορευματοπαραγωγών.

6. Μια πρώτη ανάγνωση θέσεων του ΚΚΕ

για τον σύγχρονο ελληνικό καπιταλισμό, την τρέχουσα κρίση της ελληνικής οικονομίας και το χαρακτήρα της επανάστασης

Θα εκθέσω πρώτους προβληματισμούς, βασιζόμενος κυρίως το *Πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας* που ψήφισε το 19ο Συνέδριο του ΚΚΕ, τον Απρίλιο του 2013 (ΚΕ του ΚΚΕ, 2018β).

Ξεκινώντας από το ζήτημα του χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού, στο *Πρόγραμμα* υποστηρίζεται ότι:

«Ο καπιταλισμός στην Ελλάδα βρίσκεται στο ιμπεριαλιστικό στάδιο ανάπτυξής του, σε ενδιάμεση θέση στο διεθνές ιμπερια-

λιστικό σύστημα, με ισχυρές ανισότητες εξαρτήσεις από τις ΗΠΑ και την ΕΕ».

(ά.π.: 12)

Σύμφωνα με το *Πρόγραμμα* του ΚΚΕ, μέσα από την ένταξη σε ΕΟΚ (1980) - ΕΕ (1991) - Ευρωζώνη (2001), «το ελληνικό καπιταλιστικό κράτος εντάχθηκε πιο οργανικά στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα» (στο ίδιο). Η ένταξη στην ΕΕ ήταν επωφελής για την αστική τάξη καθώς «πέτυχε σημαντική συσσώρευση και εξαγωγή κεφαλαίων σε άμεσες επενδύσεις που συνέβαλαν στην ισχυροποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων και μονοπωλιακών ομίλων». Αναφέρονται χαρακτηριστικά άμεσες επενδύσεις σε γειτονικές βαλκανικές χώρες, όπως και σε Τουρκία, Αίγυπτο, Ουκρανία, Κίνα, Βρετανία, ΗΠΑ κ.ά. (στο ίδιο). «Τη δεκαετία που προηγήθηκε από την εκδήλωση της εξελισσόμενης κρίσης, η ελληνική οικονομία διατήρησε υψηλότερο ετήσιο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ από τον αντίστοιχο της ΕΕ και της Ευρωζώνης» (ό.π.: 12-13).

Η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση χαρακτηρίζεται ως «βαθιά κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου», που «θέτει σε δοκιμασία τη συνοχή της Ευρωζώνης» λόγω των βαθιών «ανισομετριών» μεταξύ των κρατών-μελών «στην ανάπτυξη και διάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής, στην παραγωγικότητα και τη θέση τους στην ευρωενωσιακή και στη διεθνή αγορά» (ό.π.: 10-11). «Μετά την εκδήλωση της κρίσης επιδεινώθηκε η θέση της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας στο πλαίσιο της Ευρωζώνης, της ΕΕ και γενικότερα της διεθνούς ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» (ό.π.: 13).

Όσον αφορά στο χαρακτήρα της επανάστασης, στο *Πρόγραμμα* τονίζεται ότι:

«Η επαναστατική αλλαγή στην Ελλάδα θα είναι σοσιαλιστική».

(ά.π.: 15)

Η θέση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι την

«τελευταία εικοσαετία αναπτύχθηκαν περισσότερο οι ήδη ώριμες υλικές προϋποθέσεις για το σοσιαλισμό στην Ελλάδα.

Επεκτάθηκαν και ισχυροποιήθηκαν οι καπιταλιστικές σχέσεις. [...] Η μισθωτή εργασία αυξήθηκε. [...] Από την ιστορική εποχή του καπιταλισμού, από το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα, την όξυνση της βασικής αντίθεσης και του συνόλου των αντιθέσεών του, προκύπτει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν οι υλικές προϋποθέσεις για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση».

(ά.π.: 15-16, 18)

Ας δούμε κριτικά κάποια βασικά σημεία από τα παραπάνω:

Σημείο 1

«Ο καπιταλισμός στην Ελλάδα βρίσκεται στο ιμπεριαλιστικό στάδιο ανάπτυξής του»

Παραβλέπω την προβληματική, κατά την άποψή μου, θεωρία των «σταδίων» του καπιταλισμού (ιδίως εφόσον πρόκειται για την περιοδολόγηση του ΚΤΠ) (βλ. Οικονομάκης, 2000α: 196 κ.ε.). Δεν θα υπεισέλθω επίσης –παρά παρεμπιπτόντως– στην αξιολόγηση της θεωρίας του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό (βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2016: 129). Για την οικονομία της συζήτησης θα δεχτώ επίσης την έννοια του «μονοπωλιακού σταδίου» και ότι ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται στο «μονοπωλιακό στάδιο» ανάπτυξής του.

Στον *Ιμπεριαλισμό* του Λένιν (1980: 60, 88, 124) διαβάζουμε:

«Για το νεοσύστατο καπιταλισμό, όπου κυριαρχούν τα μονοπώλια, έγινε χαρακτηριστική η εξαγωγή κεφαλαίου. [...] Αν θα χρειαζόταν να δοθεί ένας όσο το δυνατό πιο σύντομος ορισμός του ιμπεριαλισμού, θα έπρεπε να πούμε ότι ο ιμπεριαλισμός είναι το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού. [...] [Σ]ύμφωνα με την οικονομική του ουσία, ο ιμπεριαλισμός είναι μονοπωλιακός καπιταλισμός».

Το σχήμα που ακολουθεί το ΚΚΕ είναι το εξής: κυριαρχία των μονοπωλίων →

«μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού», άρα «ιμπεριαλιστικό στάδιο», άρα ιμπεριαλιστική χώρα (βλ. σχετικά και Οικονομάκης, 2000β). Το επιχειρήμα ενισχύει, από οικονομική άποψη, η εξαγωγή κεφαλαίων για άμεση επένδυση. Πρόκειται για μια οικονομίστικη πρόσληψη της ανάλυσης του Λένιν, όπως θα δείξω.

Στον *Ιμπεριαλισμό* του Λένιν (ό.π.: 100-101, 125-126) διαβάζουμε ακόμη:

«Ο ιμπεριαλισμός είναι μια τεράστια συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου στα χέρια λίγων χωρών. [...] Η έννοια: “κράτος-εισοδηματίας” (...) ή κράτος-τοκογλύφος γίνεται έτσι κοινόχρηστη στην οικονομική φιλολογία για τον ιμπεριαλισμό. Ο κόσμος χωρίστηκε σε μια χούφτα κράτη-τοκογλύφους και σε μια τεράστια πλειοψηφία κράτη-οφειλέτες. [...] Τα μονοπώλια, η ολιγαρχία, η τάση προς κυριαρχία στη θέση των τάσεων προς την ελευθερία, η εκμετάλλευση ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού μικρών ή αδύνατων εθνών από μια μικρή χούφτα πλουσιότατα ή ισχυρότατα έθνη – όλα αυτά μας γέννησαν τα διακριτικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού... Όλο και πιο εξόφθαλμα εκδηλώνεται, σαν μια από τις τάσεις του ιμπεριαλισμού, η δημιουργία του “κράτους-εισοδηματίας”, του “κράτους-τοκογλύφου”, που η αστική τάξη ζει όλο και περισσότερο από την εξαγωγή κεφαλαίου και από το “κόψιμο κουπονιών”».

Αν η διάκριση «κράτη-τοκογλύφοι» και «κράτη-οφειλέτες» περιγράφει την «εκμετάλλευση ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού μικρών ή αδύνατων εθνών από μια μικρή χούφτα πλουσιότατα ή ισχυρότατα έθνη», δηλαδή από τα ιμπεριαλιστικά έθνη, και αν η εκμετάλλευση αυτή είναι από τα «διακριτικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού», όπως λέει ο Λένιν, τότε η «οικονομική ουσία» του ιμπεριαλισμού (ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός») *δεν αρκεί τελικά* για να χαρακτηρίσει ως ιμπεριαλιστική μια χώρα (ήτοι μια χώρα στο «ιμπεριαλιστικό στάδιο»)· διότι προφανώς, δεν θα μπορούσαμε,

στο σύγχρονο καπιταλισμό, να θεωρήσουμε ότι όλα τα «κράτη-τοκογλύφοι» βρίσκονται στο «μονοπωλιακό στάδιο» και αντιθέτως όλα τα «κράτη-οφειλέτες» στο «στάδιο» του «ελεύθερου συναγωνισμού» (ό.π.: 19).

Ο Λένιν θεωρεί ως κεντρική για την κατανόηση του ιμπεριαλισμού αυτή τη μορφή εκμετάλλευσης, θα έλεγα ότι την αναδεικνύει ως *τη μορφή της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης*. Στον «Πρόλογο» του *Ιμπεριαλισμού* της γαλλικής και γερμανικής έκδοσης γράφει σχετικά:

«πλούσια και ισχυρά κράτη... ληστεύουν όλο τον κόσμο – “κόβοντας” απλώς “κουπονία” [...] ένα τόσο γιγάντιο υπερκέρδος... είναι πάνω από το κέρδος που απομυζούν οι καπιταλιστές από τους εργάτες της χώρας “τους”».

(ό.π.: 10)

Ειδικότερα, επισημαίνει τη ληστεία που πραγματοποιεί το κεφάλαιο της πλούσιας και ισχυρής χώρας σε βάρος της λιγότερο πλούσιας και ισχυρής χώρας μέσω του συνδυασμού δανεισμός-εξαγωγές: η πλούσια και ισχυρή χώρα «γδέρνει δυο φορές το ίδιο βόδι: πρώτο, βγάζοντας κέρδος από το δάνειο, δεύτερο, βγάζοντας κέρδος από *το ίδιο επίσης* το δάνειο, όταν ξοδεύεται για την αγορά» των προϊόντων της από τη λιγότερο πλούσια και ισχυρή χώρα (ό.π.: 117).⁸

Αν επιμείνουμε στη διάκριση «κράτη-τοκογλύφοι» και «κράτη-οφειλέτες», ως χαρακτηριστική της διάκρισης μετα-

8. Από την άποψη αυτού του συνδυασμού, αλλά και τις κεντρικής σημασίας της «άνισης ανταλλαγής» στη σύγχρονη ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, η οποία έχει ως πεδίο της τις διεθνείς εμπορευματικές ανταλλαγές (βλ. και πιο κάτω), αποτελεί μια βιαστική γενίκευση του Λένιν (1980: 60) η θέση του ότι στον «παλιό καπιταλισμό, που κυριαρχούσε απόλυτα ο ελεύθερος συναγωνισμός, χαρακτηριστική ήταν η εξαγωγή *εμπορευμάτων*», ενώ στον μονοπωλιακό καπιταλισμό η εξαγωγή *κεφαλαίων* (βλ. πιο πριν). Προβληματική είναι και η θέση περί «παλιού καπιταλισμού που κυριαρχούσε απόλυτα ο ελεύθερος συναγωνισμός». Ο Μαρξ (1978β) έχει αναλύσει στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* την ιδιαίτερη σημασία των μετοχικών εταιρειών (στον «παλιό καπιταλισμό»!!).

ξύ ιμπεριαλιστικών και εκμεταλλευομένων χωρών, η Ελλάδα, χώρα κατεξοχήν οφειλέτης, θα έπρεπε να ενταχθεί στη δεύτερη και όχι στην πρώτη κατηγορία. Επίσης, αν λάβουμε υπόψη μας την πορεία της ελληνικής οικονομίας ιδίως στη δεκαετία του 2000 θα διαπιστώσουμε ακριβώς αυτή τη ληστεία, για την οποία μιλάει ο Λένιν: έχουν «γδάρει δύο φορές το ίδιο βόδι». Η ελληνική οικονομία υφίσταται απόσπασμα αξίας από τις ιμπεριαλιστικές χώρες μέσω «άνισης ανταλλαγής» στο πλαίσιο των διεθνών εμπορευματικών σχέσεων, αυτό εκφράζουν τα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (πρώτο «γδάρσιμο») και ταυτόχρονα υφίσταται απόσπασμα αξίας καθώς δανείζεται και πληρώνει τόκους στους διεθνείς πιστωτές για να καλύψει τα ελλείμματα του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών, δηλαδή τα ελλείμματα από την «υπερκατανάλωση» εισαγόμενων αγαθών των δανειστών (δεύτερο «γδάρσιμο»).

Ο Λένιν επίσης, όπως είδαμε από το απόσπασμα που παρέθεσα πιο πάνω, υπογραμμίζει ειδικότερα τον πλούτο και την ισχύ των εκμεταλλευτικών εθνών δηλαδή,

«τη γενική οικονομική, τη χρηματιστική, τη στρατιωτική κτλ. δύναμη [των χωρών]».
(ό.π.: 120)

Επομένως, ο ιμπεριαλισμός, κατά τον Λένιν, είναι ένα πιο σύνθετο φαινόμενο. Ο ιμπεριαλισμός δεν εξαντλείται στην ταυτότητα «ο ιμπεριαλισμός είναι μονοπωλιακός καπιταλισμός» – εκτός και αν θεωρήσουμε ότι όλα τα παραπάνω δεν είναι παρά απλώς κενά ή αντιφάσεις της ανάλυσής του. Όπως και να έχει, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αν η «οικονομική ουσία» του ιμπεριαλισμού είναι ο «μονοπωλιακός καπιταλισμός», ο τελευταίος είναι *μια αναγκαία αλλά όχι και επαρκής συνθήκη* για να χαρακτηριστεί μια χώρα ως ιμπεριαλιστική. Ή (αφαιρώντας τα περί «μονοπωλιακού καπιταλισμού») *η οικονομική δύναμη (ήτοι*

*το υψηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων)*⁹ *είναι καθοριστική σε τελευταία ανάλυση* (αναγκαία συνθήκη) για να χαρακτηριστεί μια χώρα ως ιμπεριαλιστική – καίτοι δεν είναι για να χαρακτηριστεί ως καπιταλιστική, όπως είδαμε. Η επαρκής συνθήκη, που προκύπτει από την ανάλυση του Λένιν, αφορά στο συνολικό πλέγμα οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής ισχύος μιας χώρας στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα». Η συνολική δύναμη των χωρών επιδρά καθοριστικά με τη σειρά της στους διεθνείς «κανόνες» των οικονομικών σχέσεων στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα».

Διευκρινίζω τα εξής για τις δύο αυτές συνθήκες: (α) Όταν λέμε ότι η αναγκαία συνθήκη είναι καθοριστική *σε τελευταία ανάλυση* σημαίνει ότι δεν μεταφράζεται αυτόματα σε επαρκή, άρα δεν μπορεί από μόνη της να χαρακτηρίσει μια χώρα ως ιμπεριαλιστική, όπως θα ήθελε μια οικονομίστικη ανάγνωση του ιμπεριαλισμού, σαν κι αυτή που κάνει το ΚΚΕ ταυτίζοντας τον ιμπεριαλισμό με το «μονοπωλιακό στάδιο». Η επαρκής συνθήκη είναι σχετικά αυτόνομη, καθοριζόμενη δηλαδή *σε τελευταία ανάλυση* από την αναγκαία, αλλά και επιδρά στην αναγκαία συνθήκη (επικαθορισμός). (β) Από το (α) προκύπτει ότι: Υπάρχουν χώρες που είναι σχετικά ισχυρές οικονομικά, όχι ωστόσο και πολιτικοστρατιωτικά («οικονομικοί υποϊμπεριαλισμοί»). Επίσης, μια σειρά από χώρες είναι (και για ιστορικούς λόγους) σχετικά ισχυρές πολιτικοστρατιωτικά (και επιθετικές στρατιωτικά), κατά βάση σε περιφερειακό επίπεδο, καίτοι όχι από τις πιο ισχυρές οικονομικά («πολιτικοστρατιωτικοί υποϊμπεριαλισμοί»). Στην κορυφή της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» βρίσκονται οι χώρες που ικανοποιούν στον υψηλότερο βαθμό αναγκαία και επαρκή συν-

9. Όπως προσδιορίζεται από την έννοια της «εσωστρεφούς ανάπτυξης». Συνοπτικά: ισχυρές εγχώριες παραγωγικές δισυνδέσεις στους κύριους παραγωγικούς κλάδους, υψηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης, υψηλή διεθνής ανταγωνιστικότητα (αναλυτικότερα, βλ. μεταξύ άλλων μελετών, σε Economakis et al., 2015).

θήκη. Είναι οι *κατεξοχίμη ιμπεριαλιστικές* *χώρες* που επιβάλλουν «κανόνες» στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» και είναι αυτές κυρίως που ασκούν ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση. Πρόκειται για τη «μικρή κούφτα» από τα «πλουσιότατα ή ισχυρότατα έθνη» που εκμεταλλεύεται ολοένα και μεγαλύτερο αριθμό μικρών και αδύνατων χωρών, για την οποία μιλάει ο Λένιν. (γ) Η μεταβολή της σχετικής ισχύος (οικονομικής και πολιτικοστρατιωτικής) των χωρών μεταβάλλει την ιεραρχία στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα».

Θα μπορούσαν, όμως, οι άμεσες ξένες επενδύσεις (ΑΞΕ) να θεωρηθούν ως ένδειξη ότι είναι ιμπεριαλιστική μια χώρα; Θα έλεγα ότι όπως δεν είναι –σε κάθε περίπτωση– δείκτης υπανάπτυξης η εισροή ΑΞΕ σε μια χώρα, έτσι και η εκροή ΑΞΕ από μια χώρα δεν αποτελεί και κριτήριο ότι η χώρα αυτή είναι ιμπεριαλιστική. Παρ' όλο που ο μεγάλος όγκος των εκροών ΑΞΕ πραγματοποιείται από τις πιο αναπτυγμένες χώρες, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση σχετικής αύξησης των εκροών ΑΞΕ και από τις αναπτυσσόμενες χώρες (Οικονομάρης, 2016: 147 κ.ε.). Αυτό υποδηλώνει μια σχετική οικονομική ανάπτυξη αυτών των χωρών (βλ. ό.π.: 138 κ.ε., 147 κ.ε.), δεν υποδηλώνει, ωστόσο, ότι καθίστανται και ιμπεριαλιστικές αυτές οι χώρες.

Όπως υποστηρίζει ο Μαντέλ (2004: 375-376), «πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στον Μεσοπόλεμο», η «εκμετάλλευση διαμέσου της άμεσης παραγωγής» στις αποικίες και «η μεταβίβαση αποικιακών υπερκερδών» αποτελούσαν την κύρια μορφή εκμετάλλευσης. Οι ΑΞΕ αποσκοπούσαν κυρίως στη ληστική εκμετάλλευση των πρώτων υλών, των αποικιακών χωρών. Ο Λένιν (1980: 63, 82) στον *Ιμπεριαλισμό*, υπογράμμισε, για την πρώτη δεκαετία 20ού αιώνα, ότι «[η] τεράστια εκροή [αγγλικού] κεφαλαίου συνδέεται... πολύ στενά με τις τεράστιες αποικίες» της Αγγλίας, ενώ συνέδεε την αποικιακή κατάκτηση με το μονοπώλιο και τη στρατηγική σημασία του ελέγχου πρώτων υλών. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η μορφή αυτή εκμετάλλευσης «παίζει

δευτερεύοντα ρόλο», καθώς «η κύρια κατεύθυνση των εξαγωγών κεφαλαίου» γίνεται από τις ανεπτυγμένες προς τις ανεπτυγμένες χώρες (Μαντέλ 2004: 375-376). «Η άνιση ανταλλαγή μεταβάλλεται στην κύρια μορφή εκμετάλλευσης» (ό.π.: 375). Οι ΑΞΕ που πραγματοποιούνται κατά βάση στις υπανάπτυκτες χώρες αφορούν κυρίως στην αγροτική οικονομία και την εξορυκτική βιομηχανία (βλ. σχετικά και Αμίν, 1976: 160-161· Μηλιός, 1997α: 80, 83-84, 100).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι δεν μπορούν να θεωρηθούν εξ ορισμού ως ιμπεριαλισμός οι ελληνικές ΑΞΕ σε γειτονικές βαλκανικές χώρες, σε Τουρκία, Κίνα, Βρετανία και ΗΠΑ.

Το ΚΚΕ, μέσω της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΚΕ του (2013: 244), απαντώντας σε σχετικές κριτικές για τη θέση περί «*ιμπεριαλιστικής (ή μικροϊμπεριαλιστικής χώρας)*»¹⁰ επιχειρώντας να διασαφηνίσει την άποψή του περί ιμπεριαλιστικής Ελλάδας υποστηρίζει ότι:

«Στην προκειμένη περίπτωση διασβεβλώνεται ο κοινωνικοοικονομικός χαρακτήρας του ιμπεριαλισμού, απομονώνεται η θέση ή η ισχύς ενός καπιταλιστικού κράτους από την ιστορική εποχή του καπιταλισμού που αφορά κάθε καπιταλιστικό κράτος».

Τι σημαίνει «απομονώνεται η θέση ή η ισχύς ενός καπιταλιστικού κράτους από την ιστορική εποχή του καπιταλισμού που αφορά κάθε καπιταλιστικό κράτος»; Σημαίνει ότι «κάθε καπιταλιστικό κράτος» στη σημερινή «ιστορική εποχή του καπιταλισμού» είναι ιμπεριαλιστικό!! Επομένως, είναι και η Ελλάδα. Το ΚΚΕ ξενά ότι *ιμπεριαλισμός σημαίνει «ανισομετρία» στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα»*. Δεν «αφορά» ο ιμπεριαλι-

10. Η απάντηση της Ιδεολογικής Επιτροπής της ΚΕ του ΚΚΕ (2013: 243-245) αφορά σε άρθρο του Ρούντι Ρινάλντι, στην εφημερίδα *Δρόμος της Αριστεράς* (28-29 Οκτώβρη 2011). Χωρίς να συμμερίζομαι τις απόψεις του Ρούντι Ρινάλντι είναι ενδισφέρων (και αποκαλυπτικός) ο τρόπος που αντιπαράτιθεται το ΚΚΕ.

σμός με τον ίδιο τρόπο «κάθε καπιταλιστικό κράτος». Το ΚΚΕ αναθεωρεί τη λενινιστική θέση ότι στην κορυφή της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» βρίσκονται μια «χούφτα χώρες» που ασκούν ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση. Ο Παπαδόπουλος (2016) αναλαμβάνει ευθέως να δικαιολογήσει αυτή την αναθεώρηση με το επιχείρημα ότι «οι επισημάνσεις της λενινιστικής ανάλυσης [για τη “χούφτα ισχυρών καπιταλιστικών χωρών”] δεν οδηγούν στο λαθεμένο συμπέρασμα ότι ιμπεριαλιστική πολιτική ασκούν μόνο τα καπιταλιστικά κράτη που βρίσκονται σε κάθε ιστορική στιγμή στην κορυφή της ιμπεριαλιστικής πυραμίδας». Στο πλαίσιο αυτό, ο Παπαδόπουλος ταυτίζει τον «αντιιμπεριαλιστικό αγώνα» με την επιδίωξη της αστικής τάξης για αναβάθμιση στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» και με τη λογική των «σταδίων». Ένα ερώτημα είναι τι ακριβώς εννοεί ο Παπαδόπουλος «ιμπεριαλιστική πολιτική» σήμερα, αλλά σε κάθε περίπτωση αυτό που προκύπτει από την αναθεωρητική γραμμή Παπαδόπουλου (ΚΚΕ) είναι ότι συσκοτίζεται η ιεραρχία στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα», δηλαδή η διάκριση των κατεχοχόν ιμπεριαλιστικών χωρών, στις οποίες εστιάζει η ανάλυση του Λένιν (και οι οποίες κυριαρχούν οικονομικά και πολιτικοστρατιωτικά), από τους οικονομικούς ή/και πολιτικοστρατιωτικούς υποϊμπεριαλισμούς, και από τις καπιταλιστικές χώρες που βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία από τους τελευταίους. Και πρωτίστως, με τον τρόπο αυτό (και στο όνομα της απόρριψης των «σταδίων»), αποκρύβεται το ζήτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης και αποδυναμώνεται ο αγώνας ενάντια σ' αυτήν, ως στοιχείο της επαναστατικής τακτικής για την ανατροπή της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.¹¹ (Συστηματική κριτική επί των θέσεων Παπαδόπουλου-ΚΚΕ επί του ζητήματος έχει ασκήσει ο

11. Ως προς τις ΗΠΑ και το χρέος, που αναφέρει ο Παπαδόπουλος για να στηρίξει την επιχειρηματολογία του, παραπέμπω στον Carchedi (2001: 103-104, 276) και στη σημασία – εντός ορίων – του «*seigniorage*».

Λιόσης [2016], αν και υπό άλλη οπτική απ' αυτήν που αναπτύσσεται εδώ' βλ. επίσης Τουλιάτος [2017].)

Έγγραφα παραπάνω ότι στο Πρόγραμμα το ΚΚΕ αντιλαμβάνεται οικονομίστικα την ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό ταυτίζοντας τον ιμπεριαλισμό με το «μονοπωλιακό στάδιο». Εδώ φαίνεται καθαρότερα η συνέπεια αυτής της ταύτισης: απογυμνώνεται ο ιμπεριαλισμός από το ουσιώδες περιεχόμενό του. Και έτσι το ΚΚΕ οδηγεί στον Μίχαελ Χάινριχ (2017: 245) που υποστηρίζει ότι: «Αν... κάθε αστικό κράτος είναι ιμπεριαλιστικό στα όρια των εκάστοτε δυνατοτήτων του... τότε η έννοια “ιμπεριαλισμός” δεν μας λέει και πολλά».¹²

Η Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΕ του ΚΚΕ (στο ίδιο) αναγνωρίζει ότι «η Ελλάδα βρισκόταν και βρίσκεται στις 1-2 τελευταίες βαθμίδες της ΕΕ των 15», αλλά «έχει εκτεταμένες καπιταλιστικές σχέσεις, μονοπώλια», κάνει ΑΞΕ και συμμετέχει σε «πολεμικές ενέργειες» – χαρακτηριστικά που εξακολουθούν να υπάρχουν παρά την κρίση. Εντούτοις, όλα τα παραπάνω δεν λένε τίποτα από οικονομική άποψη ούτε από άποψη γενικής ισχύος στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» για τον ιμπεριαλισμό. Επίσης όποιος μετέχει και σε «πολεμικές ενέργειες» δεν είναι και ιμπεριαλιστής σε κάθε περίπτωση. Σύμμαχος των ιμπεριαλιστών προς δικό του όφελος – αλλά υπό τη διεύθυνσή τους – που διεκδικεί ένα κομμάτι από τη «λεία» (και πιθανόν υποϊμπεριαλισμός) μπορεί να είναι. Όμως, άλλο κοράκι και άλλο γεράκι.

Σημείο 2

«Ο καπιταλισμός στην Ελλάδα βρίσκεται... σε ενδιάμεση θέση στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα, με ισχυρές ανισότητες εξαρτήσεις από τις ΗΠΑ και την ΕΕ»

Η «ενδιάμεση θέση στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα» θεωρώ ότι αφορά στο επίπεδο ανάπτυξης των παραγω-

12. Το σημείο αυτό μου το επεσήμανε ο Γιώργος Δακωρώνιος.

γικών δυνάμεων. Δεν αμφισβητείται η πλήρης κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής από το ΚΚΕ´ όπως είδαμε, υποστηρίζει στο Πρόγραμμα ότι «[ε]πεκτάθηκαν και ισχυροποιήθηκαν οι καπιταλιστικές σχέσεις».

Πράγματι, η κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής δύναται να αντιστοιχεί σε διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων. Το ερώτημα είναι τα θεωρητικά-οικονομικά κριτήρια δικαιολόγησης αυτής της «ενδιάμεσης θέσης». Το ΚΚΕ επαναλαμβάνει την κατάταξη της χώρας («μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού») που είχε θέσει το VI Συνέδριο της ΚΔ και είχε δεχτεί η 6η Ολομέλεια του 1934, αλλά τότε υπήρχε μια δικαιολόγηση –έστω και λάθος– της ιεραρχικής κατάταξης των χωρών στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα»: «χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού», «χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού», «αποικιακές και μισοαποικιακές χώρες και εξαρτημένες χώρες», «ακόμα πιο καθυστερημένες χώρες» (βλ. ΚΔ, 1975: 60-62).

Θεωρώ ότι η «ενδιάμεση θέση» του ελληνικού καπιταλισμού είναι λίγο ως πολύ μια εμπειριστική διαπίστωση – στο γενικό πνεύμα του VI Συνεδρίου της ΚΔ: η Ελλάδα δεν ανήκει στις πολύ ανεπτυγμένες χώρες, δεν είναι και υπανάπτυκτη χώρα, άρα είναι σε «ενδιάμεση θέση». Καίτοι αυτό είναι σωστό ως γενική διαπίστωση, το ζήτημα είναι ότι δεν υπάρχει μια θεωρητική ανάλυση για το συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Επομένως, και οι «ισχυρές ανισότητες εξαρτήσεις από τις ΗΠΑ και την ΕΕ» δεν θεμελιώνονται με βάση μια συγκεκριμένη ανάλυση του μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Το ίδιο και η συμμετοχή της Ελλάδας στην «ανισομετρία» της ΕΕ.

Σημείο 3

«Τη δεκαετία που προηγήθηκε από την εκδήλωση της εξελισσόμενης κρίσης, η ελληνική οικονομία διατήρησε υψηλότερο ετήσιο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ από τον αντίστοιχο της ΕΕ

και της Ευρωζώνης», «το ελληνικό καπιταλιστικό κράτος εντάχθηκε πιο οργανικά στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα», ενώ ως αποτέλεσμα της «κρίσης υπερσυσώρευσης κεφαλαίου» «επιδεινώθηκε η θέση της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας στο πλαίσιο της Ευρωζώνης, της ΕΕ και γενικότερα της διεθνούς ιμπεριαλιστικής αλυσίδας»

Το γεγονός ότι προβάλλεται άκριτα ο υψηλότερος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με τον αντίστοιχο της ΕΕ και της Ευρωζώνης υποδεικνύει την απουσία συγκεκριμένης ανάλυσης του μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, αλλά και την αδυναμία κατανόησης των βαθύτερων αιτιών της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Η γενική (γνωστή) επίκληση της (παγκόσμιας) «κρίσης υπερσυσώρευσης κεφαλαίου» και της επακόλουθης επίπτωσης της στην ελληνική οικονομία, η οποία υποβαθμίζεται, δεν λέει τίποτα το συγκεκριμένο για τα αίτια της κρίσης.

Δεν υπάρχει κάποια συνολική θεωρητική εξήγηση της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας. Υπάρχουν κυρίως αποσπασματικές αναλύσεις και παρουσίαση δευτερογενών στοιχείων για τις εξελίξεις βασικών μακροοικονομικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας – π.χ. στις *Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 2ο Συνέδριο* (βλ. ΚΕ του ΚΚΕ, 2017: 39 κ.ε., 44 κ.ε.) και σε άλλα κείμενα δημοσιευμένα στην ΚΟΠΕΠ ή σε συλλογικούς τόμους.

Η Μπέλλου –εκφράζοντας την προβληματική του ΚΚΕ– υποστηρίζει (χωρίς κάποια αναλυτική θεωρητική εξήγηση) ότι η τωρινή (παγκόσμια) οικονομική κρίση που ξεκινάει στις ΗΠΑ το 2007 όπως και οι προηγούμενες είναι εκδηλώσεις της «κρίσης υπερσυσώρευσης κεφαλαίου». Όσον αφορά στην κρίση της ελληνικής οικονομίας, η Μπέλλου (2011: 28) αναφερόμενη στις «ανισομετρίες» εντός της ΕΕ στις σημερινές συνθήκες κρίσης καταγράφει βασικά δομικά προβλήματα του ελληνικού καπιταλισμού που οξύνονται: «Στις σημερινές

ΣΦΥΡΙ-ΔΡΕΠΤΑΝΙ!

συνθήκες της ύφεσης αυτές οι ανισομε-
τρίες εκδηλώθηκαν πιο οξυμένα απ' ό,τι
σε προηγούμενη φάση για την ελληνική
οικονομία, οξύνθηκαν και οξύνονται δι-
αχρονικά προβλήματα της, όπως το δη-
μόσιο χρέος, το εμπορικό έλλειμμα, η
μακροχρόνια στασιμότητα της μεταποί-
σης» (βλ. και Μπέλλου, 2013: 17-18).
Η ορθή επισήμανση αυτών των δομικών
προβλημάτων δεν συνθέτει όμως ούτε
μια θεωρία εξήγησης της κρίσης – ούτε
βέβαια μια θεωρία κατάταξης στην
«ιμπεριαλιστική αλυσίδα». Αντιθέτως,
η Μπέλλου (2011: 34 κ.ε. 2013: 35 κ.ε.),
αντί να βγάλει κάποιο συμπέρασμα από
αυτά τα κρίσιμα δομικά προβλήματα της
ελληνικής οικονομίας (που ανάγονται
στο μοντέλο ανάπτυξης ελληνικού κα-
πιταλισμού), επιτίθεται αδιακρίτως σε
όσους «προβάλλουν την ανάγκη “νέου
μοντέλου” για την ελληνική οικονομία»,
σε όσους ασκούν κριτική «στην υπερτα-
χεία ανάπτυξη της Ελλάδας την περίοδο
2000-2008», θεωρώντας ότι όποιοι αμ-

φισβητεί το μοντέλο ανάπτυξης του ελ-
ληνικού καπιταλισμού και υποστηρίζει
«ότι αυτό το “μοντέλο” εξάντλησε τις
δυνατότητές του [...] συνειδητά επιχει-
ρεί να αναβαπτίσει τον καπιταλισμό στη
λαϊκή συνείδηση».

Η ίδια γενική διαπίστωση «για το χα-
ρακτήρα της κρίσης ως κρίσης υπερσυσ-
σώρευσης κεφαλαίου» διατυπώνεται
και από το Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του
ΚΚΕ (2013β: 203).

Εκτός της απουσίας συγκεκριμένης
ανάλυσης για την κρίση της ελληνι-
κής οικονομίας, η οποία καλύπτεται
με γενικότητες περί «κρίσης υπερσυσ-
σώρευσης κεφαλαίου», βλέπουμε μια
συστηματική προσπάθεια απαξίωσης
της κριτικής στις «στρεβλώσεις» της
καπιταλιστικής ανάπτυξης, στον τύπο
ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας,
ιδίως μέσα στη δεκαετία του 2000 και
πριν την κρίση. Επιπλέον, οι αρνητικές
επιπτώσεις της ένταξης της Ελλάδας σε
ΕΕ-ΟΝΕ υποβαθμίζονται.

Έτσι, η Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΕ του ΚΚΕ (2013: 244-246), επιχειρώντας να αντικρούσει απόψεις¹³ για τις αρνητικές επιπτώσεις από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ, οδηγείται σε εξωραϊσμό της ένταξης. Επιτίθεται, στον «οπορτουνισμό [που] προβάλλει την αύξηση των εμπορικών ελλειμμάτων (συνέπεια της έκθεσης στον ανταγωνισμό), αποκρύπτοντας όμως άλματα στην παραγωγικότητα της εργασίας στην καπιταλιστική Ελλάδα, κρύβοντας την ένταση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης», κ.λπ. Καταφεύγοντας μάλιστα στην περιπτώσιολογία, η Ιδεολογική Επιτροπή δίνει παραδείγματα κερδοφόρων καπιταλιστικών ομίλων και θεωρεί ως ιδιαίτερα ωφέλιμα για το κεφάλαιο τα «κοινωνικά πλαίσια στήριξης», ενώ υποστηρίζει και αυτή ότι κάθε συζήτηση για «παραγωγική ανασυγκρότηση» αποσκοπεί στη στήριξη των καπιταλιστικών εκμεταλλευτικών σχέσεων.

Θα ήταν, εντούτοις, παράλειψη να μην επισημανθούν αντιφάσεις ή αμφισημίες του ΚΚΕ στα παραπάνω ζητήματα. Όσον αφορά στην ΕΕ, το Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του ΚΚΕ (2013α: 129) αναφέρεται στη «σταδιακή και μακροχρόνια επιδείνωση της θέσης της εγχώριας μεταποίησης και αγροτικής παραγωγής, με την όξυνση του ανταγωνισμού στο πλαίσιο της “απελευθερωμένης” αγοράς της ΕΕ». Μάλιστα –σε αντίθεση προς το βασικό τόνο των αναλύσεων την Μπέλλου και της Ιδεολογικής Επιτροπής που λίγο ως πολύ θεωρούν φιλοκαπιταλιστική την όποια αμφισβήτηση στο μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού– το Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του ΚΚΕ (στο ίδιο) υποστηρίζει ότι «[α]υτή την πραγματικότητα εν μέρει αναγκάζονται να παραδεχτούν αντιδραστικές πολιτικές δυνάμεις μιλώντας για “διαρθρωτικά” προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και για ανάγκη τόνωσης της βιομηχανικής παραγωγής». Σε άλλο κείμενο υποστηρίζει επίσης αναφορικά με τις αρνητικές συνέπειες από την ένταξη της Ελ-

λάδας σε ΕΕ-ΟΝΕ: «πορεία συρρίκνωσης σημαντικών κλάδων της μεταποίησης που δέχτηκαν ισχυρή ανταγωνιστική πίεση και συρρικνώθηκαν (...) διεύρυνση του εμπορικού ελλείμματος και... ραγδαία αύξηση των εισαγωγών από την ΕΕ... διόγκωση του δημόσιου χρέους», μεταβολή του αγροτικού ισοζυγίου από πλεονασματικό το 1980 σε ελλειμματικό το 2010 λόγω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής και μετατροπή της χώρας «σε εισαγωγέα τροφίμων» (Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του ΚΚΕ, 2013β: 205).

Τείνοντας να υποβαθμίσει (παρά τις αντιφάσεις-αμφισημίες) τις αρνητικές επιπτώσεις της ένταξης της Ελλάδας σε ΕΕ-ΟΝΕ και προβάλλοντας ότι «το ελληνικό καπιταλιστικό κράτος εντάχθηκε πιο οργανικά στο διεθνές ιμπεριαλιστικό σύστημα» μέσω της ΕΕ-ΟΝΕ, το ΚΚΕ υποβαθμίζει τελικά τη μορφοποίηση της «ανισομετρίας» στο μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, και την αποσυνδέει από την τρέχουσα κρίση.

Πράγματι, και «υπερ-ανάπτυξη» της ελληνικής οικονομίας υπήρξε μέσα στη δεκαετία του 2000 και πριν την κρίση και δραματική επιδείνωση στο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών – με βασική συνιστώσα αυτού του ελλείμματος το εμπορικό έλλειμμα που καταδεικνύει τη χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας. Το ΚΚΕ επιλέγει να προβάλλει την «υπερ-ανάπτυξη» και να υποβαθμίζει το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Δεν μπορεί να συνθέσει την ταυτόχρονη ύπαρξη αυτών των δύο. Και δεν μπορεί να δει πώς συνδέονται με το μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, επομένως και με την τρέχουσα οικονομική κρίση: την κρίση «ανισομετρίας».

Επομένως, *αν και την επικαλείται δι-αρκώς, η «ανισομετρία» στην ανάπτυξη του ΚΚΕ καθίσταται κενό γράμμα* (βλ. και Λιόσης, 2018). Όπως, άλλωστε, διατείνονται οι Καραθανασόπουλος και Λιονής (2013: 100), «δεν είναι η ανισομετρία μεταξύ των καπιταλιστικών κρατών η αιτία των κρίσεων, αλλά η βασική αντίθε-

ση κεφαλαίου εργασίας που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο». Πέραν άλλων, οι Καραθανασόπουλος και Λιονής δεν αντιλαμβάνονται, ούτε ως προς τις κρίσεις, τη μαρξική έννοια του καθορισμού σε τελευταία ανάλυση και ότι, όπως σωστά γράφει ο Μαυρουδέας (2011: 69), «η κρίση θα προκύψει ακόμα και όταν η εργατική τάξη είναι εντελώς παθητική».

Παρέκβαση: Τα ελλείμματα ως αναπτυξιακή δυναμική

Η βασική συλλογιστική του ΚΚΕ για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας μέσα στη δεκαετία του 2000 και πριν την κρίση, όπως και η αντιμετώπιση της ένταξης της χώρας στην ΕΕ-ΟΝΕ, έχει επηρεαστεί από τις αναλύσεις του Γιάννη Μηλιού στα σχετικά ζητήματα. Θεωρώ λοιπόν ότι πρέπει να σταθώ για λίγο στο θέμα αυτό.

Όπως είχα επισημάνει (Οικονομικής, 2000α: 287-288) στις αναλύσεις του Μηλιού (2000) για την έννοια του «αναπτυγμένου καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού», τα «διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης» δεν συναρθρώνονται με το ερώτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης. Αυτό αποτελεί ένα κρίσιμο σημείο στις αναλύσεις του, που επέφερε θεωρητικά (και πολιτικά) αποτελέσματα στην προσέγγισή του για τις επιπτώσεις της ένταξης της χώρας στην ΕΕ-ΟΝΕ.

Σε μια σειρά από μελέτες ο Μηλιός, μαζί με τους Λαπασιώρα και Σωτηρόπουλο, υποτιμώντας την υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» της ΕΕ-ΟΝΕ, υποστηρίζουν πως τα ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο μιας εθνικής οικονομίας δεν αποτελούν ένδειξη χαμηλής διεθνούς ανταγωνιστικότητας, αλλά αντίθετως αναπτυξιακή δυναμική καθώς συνοδεύονταν από «ισχυρά πλεονάσματα στο ισοζύγιο των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών», αποτέλεσμα της προσέλκυσης ξένων επενδυτών λόγω της υψηλής κερδοφορίας. Τα πλεονασματικά

ισοζύγια χρηματοοικονομικών συναλλαγών αντανακλούσαν τη χρηματοδότηση των υψηλότερων ρυθμών ανάπτυξης των χωρών της «περιφέρειας», έναντι εκείνων του «κέντρου (όπως της Γερμανίας), από τα πλεονάσματα τρεχουσών συναλλαγών των χωρών του «κέντρου». Το αποτέλεσμα ήταν η τόνωση της εγκώριας ζήτησης, αλλά και, εμμέσως, η ενίσχυση των εξαγωγών του «κέντρου». Η μεταφορά «πόρων» στη μορφή «ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών επενδύσεων» είχε σαν αποτέλεσμα η Ελλάδα και οι άλλες χώρες της «ευρωπαϊκής περιφέρειας» να μπορούν να εισάγουν περισσότερα από όσα εξήγαγαν (βλ. ενδεικτικά μεταξύ άλλων Λαπασιώρας και Μηλιός, 2010· Σωτηρόπουλος και Μηλιός, 2010· Milios and Sotiropoulos, 2010).

Κατά πρώτο, οι αναλύσεις αυτές δεν αξιολογούν ότι η κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών μέσα στη δεκαετία του 2000, και πριν την κρίση, βασίστηκε σε χρηματικές εισροές που δημιουργούν χρέος, κυρίως ομόλογα και έντοκα γραμμάτια (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012: 107, 109), και δεν δημιουργούν αναπτυξιακή δυναμική, όπως οι ΑΞΕ. Στο Λαπαβίτσας κ.ο.ε. (2010: 45, σχετικά και 39), επισημαίνεται ότι, «[ο]ι εισροές που δημιουργούν χρέος κυριαρχούν απολύτως». Όπως επίσης σημειώνουν οι Βλάχου και Λαμπρινίδης (2011: 239), «τα διευρυνόμενα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών της Ελλάδας που... αντανακλούν μια διολισθαίνουσα ανταγωνιστικότητα χρηματοδοτήθηκαν κυρίως με δανεισμό από το εξωτερικό και όχι επενδύσεις».

Κατά δεύτερο, δεν λαμβάνεται υπόψη ότι εάν πράγματι επρόκειτο για εισροή κεφαλαίων που τροφοδοτούν αναπτυξιακή δυναμική, κάτι τέτοιο θα εκφραζόταν στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Ο Λαπαβίτσας (2010), ασκώντας κριτική ειδικότερα στο Λαπασιώρας και Μηλιός 2010, υποστηρίζει σχετικά: «Ας υποθέσουμε ότι όντως η Ελλάδα εισήγαγε περισσότερα απ' όσα εξήγαγε, διότι παρατηρήθηκε άφθονη εισροή

δανειστικού κεφαλαίου λόγω των υψηλών αποδόσεων στη χώρα μας. Και ερωτώ: γιατί οι δανειζόμενοι δαπάνησαν τα νεοαποκτηθέντα κονδύλια σε προϊόντα εισαγωγής και όχι εγχώριας παραγωγής; Και γιατί οι εξαγωγές δεν ανέβηκαν αντιστοίχως; Προφανώς διότι τα προϊόντα της αλλοδαπής ήταν φθηνότερα και καλύτερης ποιότητας. Ή αλλιώς, διότι το ελληνικό κεφάλαιο δεν ήταν επαρκώς ανταγωνιστικό. Καταλήγουμε λοιπόν εκεί ακριβώς που δεν θέλαμε να πάμε». Κατά τον Λαπαβίτσα, αυτό που επιδιώκουν οι συγγραφείς είναι: «Πρώτον να προκαταλάβουν τις ευθύνες του ευρώ για την κρίση. Δεύτερον να τονίσουν την υποτιθέμενη ισχύ του ελληνικού κεφαλαίου».

Ο Μαυρουδέας (2014), ασκώντας ειδικότερα κριτική στο Milios and Sotiropoulos, 2010, θεωρεί ότι «οι Milios & Sotiropoulos ουσιαστικά αναδιαιτούν την ιδιυλλιακή “επιτυχημένη ιστορία” της “ισχυρής Ελλάδας” που παρουσιαζόταν πριν από την κρίση από τους ορθόδοξους ακαδημαϊκούς και κυβερνητικούς κύκλους». Κατά τον ίδιο, η ερμηνεία τους «δεν κατανοεί τα βαθιά διαρθρωτικά προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην ελληνική οικονομία με την ένταξή της στην Κοινή Αγορά και τα οποία επιδεινώθηκαν με την ΟΝΕ. Ένα σημείο χρειάζεται ιδιαίτερη επισήμανση. Όπως δείχνουν πολλές εμπειρικές μελέτες, τα μακρόχρονα ΕΙΤΣ [ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών] δεν χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για να χρηματοδοτηθούν επενδύσεις σε παραγωγικές δραστηριότητες αλλά για να χρηματοδοτηθούν οι αγορές εισαγόμενων προϊόντων από τις χώρες του ευρώ-κέντρου. Έτσι, οι Milios and Sotiropoulos αποδέχονται το επιχείρημα της “ισχυρής Ελλάδας” την ίδια ώρα που βασικοί τομείς της οικονομίας συρρικνώνονταν ή/και εξαρτιόνταν ασφυκτικά από ξένες δραστηριότητες. Συνεπακόλουθα, παραγνωρίζουν τις διαδικασίες οικονομικής εκμετάλλευσης της ευρώ-περιφέρειας που δημιούργησαν πρώτα η Κοινή Αγορά και ακολούθως η ΟΝΕ».

Σημείο 4

«Η επαναστατική αλλαγή στην Ελλάδα θα είναι σοσιαλιστική. [...] Από... το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα, την όξυνση της βασικής αντίθεσης και του συνόλου των αντιθέσεων του, προκύπτει ότι στην Ελλάδα υπάρχουν οι υλικές προϋποθέσεις για τη σοσιαλιστική οικοδόμηση»

Οι παραπάνω θέσεις δείχνουν, καθαρήν, εύλογες. «[Τ]ο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα» αναφέρεται στην εμπέδωση και κυριαρχία του ΚΤΠ. Στη βάση όσων υποστήριξα, η επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι σοσιαλιστική, εφόσον ο χαρακτήρας της επανάστασης σε μια καπιταλιστική χώρα (ανεξάρτητα από τη θέση της στην ιεραρχική «ιμπεριαλιστική αλυσίδα») *καθορίζεται σε τελευταία ανάλυση* από τη «θεμελιώδη αντίφαση» (την αντίφαση κεφαλαίου και εργασίας), που εγγράφεται στον πυρήνα του ΚΤΠ (οικονομικό επίπεδο).

Όμως στις παραπάνω θέσεις του ΚΚΕ δεν προκύπτει το *«σε τελευταία ανάλυση»*.

Στις θέσεις του ΚΚΕ δεν υπάρχει *σοβαρή ανάλυση της ταξικής συγκυρίας*, όπως αυτή καθορίζεται από την τρέχουσα κρίση της ελληνικής οικονομίας, που και θα προσδιόριζε τους «τρόπους κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης», ώστε να καταστεί «αρχή ρήξης»: σοσιαλιστική επανάσταση. Αντίθετα, η βασική κατεύθυνση της ανάλυσής του για τον ελληνικό καπιταλισμό εμφανίζει μια παραπονημένη εικόνα: μέσα από την οικονομίστικη πρόσληψη της λενινιστικής θεωρίας για τον ιμπεριαλισμό υποστηρίζεται ότι ο ελληνικός καπιταλισμός είναι στο «ιμπεριαλιστικό στάδιο», η ΕΕ-ΟΝΕ θεωρείται ότι δεν ήταν και τόσο επιζήμια για την ελληνική οικονομία, καθώς εμφάνισε υψηλότερους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ της σε σχέση με τις χώρες της ΕΕ και της ΟΝΕ, η κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι γενικώς και αορίστως «κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου», όπως και στις άλλες καπιταλιστικές χώρες κ.λπ.

Θεωρώντας ότι το μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, ο τύπος ένταξής του στην «ανισομετρία» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας», η ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, οι παράγοντες δηλαδή που ενεργοποιούν την οικονομική κρίση και καθιστούν τη χώρα «αδύναμο κρίκο», αναδείχθηκαν στην ιστορικά ιδιαίτερη συγκυρία της κρίσης ως (συγκλίνοντες) «τρόποι κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης» (καθοριζόμενοι απ' αυτήν αλλά και καθορίζοντες αυτήν), τότε, από όσα επιχειρήσα να δείξω, προκύπτει πως το ΚΚΕ δεν κατανοεί τους «τρόπους κίνησης» της θεμελιώδους αντίφασης στη συγκυρία – επομένως δεν συγκροτεί πρόταση πολιτικής τακτικής. Γι' αυτό αρνείται ότι η πάλη ενάντια στην ΕΕ, η ρήξη και αποδέσμευση από αυτήν, από θέσεις αντικαπιταλιστικές, ταξικές και διεθνιστικές, είναι βασικό στοιχείο της επαναστατικής τακτικής, δηλαδή εντάσσεται στους «τρόπους κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης». Το ΚΚΕ αρκείται σε στόχους οικονομικής πάλης –βλ. στις *Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 2ο Συνέδριο*, τη θέση 45 (ΚΕ του ΚΚΕ, 2017: 78)– που δεν συνθέτουν επαναστατική τακτική συναρμολογμένη με επαναστατική στρατηγική (βλ. και Τουλιάτος, 2017). Συνεπώς, το ΚΚΕ αναφέρεται στην «όξυνση της βασικής αντίθεσης» (ή «θεμελιώδους αντίφασης»), όπως «και του συνόλου των αντιθέσεων», *χωρίς να προσδιορίζει τη συναρμογή της «θεμελιώδους αντίφασης» με τους «τρόπους κίνησής» της*. Αυτό σημαίνει πως αντιλαμβάνεται την επαναστατική ρήξη υπό τον άμεσο –αδιαμεσολάβητο– καθορισμό της «θεμελιώδους αντίφασης». Η παραποιημένη εικόνα που εμφανίζει για τον ελληνικό καπιταλισμό εξυπηρετεί αυτό ακριβώς: η «θεμελιώδης αντίφαση» θεωρείται ότι έχει εμφανιστεί «καθαρά» και ότι επενεργεί αδιαμεσολάβητα ως το αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. *Ο οικονομισμός της σοσιαλδημοκρατίας της Β' Διεθνούς αποτελεί το (ιδεολογικό) υπόβαθρο των θέσεων-αναλύσεων του σημερινού ΚΚΕ.*

7. Συμπέρασμα

Το ΚΚΕ διακρύπτει ως λάθος κριτήριο για τον προσδιορισμό του χαρακτήρα της επανάστασης το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μόνο για να απαγκιστρωθεί από τον οικονομισμό του «αστικοδημοκρατικού σταδίου». Καθιστά την «ανισομετρία» –τον αιτιώδη παράγοντα της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού– κενό γράμμα στην ανάλυσή του, εξακολουθώντας να κινείται στο έδαφος του οικονομισμού.¹⁴ Με μια διαφορά: εκεί που πριν υπήρχε ένα πλην (όχι επαρκώς ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις) τώρα μπαίνει ένα συν (επαρκώς ανεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις). Έτσι, *το ΚΚΕ αναχωρεί από τον οικονομισμό των «σταδίων» της ΚΔ που καθόρισε τη στρατηγική του μετά τις αποφάσεις της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του 1934, για να οδηγηθεί –στο όνομα της απόρριψης των «σταδίων»– στον οικονομισμό της σοσιαλδημοκρατίας της Β' Διεθνούς*. Στην εκδοχή αυτή οικονομισμού, όπως υποστήριξα ακολουθώντας τον Μπετελέμ, αναμένεται η «θεμελιώδης αντίφαση» να προκαλέσει, «“όταν έρθει η ώρα”», τους επαναστατικούς αγώνες». Στο Πρόγραμμα του ΚΚΕ η αναμενόμενη «ώρα» που κυρίως περιγράφεται ως προσδιορίζουσα την «επαναστατική κατάσταση» και την «κατάκτηση της εξουσίας» είναι εκείνη «της ιμπεριαλιστικής πολεμικής εμπλοκής της Ελλάδας, είτε σε αμυντικό είτε σε επιθετικό πόλεμο»¹⁵

14. «Μέσω του Κεντρικού Σχεδιασμού τίθενται στην υπηρεσία του ανθρώπου και των αναγκών του οι αναπτυξιακές δυνατότητες της χώρας, ό,τι έχει δημιουργήσει η ανθρώπινη δραστηριότητα σε Επιστήμη, Τεχνολογία, Πολιτισμό» (ΚΕ του ΚΚΕ, 2018β: 30). Ο οικονομισμός της ταξικής «ουδετερότητας» των παραγωγικών δυνάμεων εξακολουθεί να αναπαράγεται από το ΚΚΕ. Όπως αναπαράγεται και η οικονομίστικη αντίληψη του κομμουνισμού, όταν ο Κεντρικός Σχεδιασμός θεωρείται ως «ο βασικός νόμος του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής» (στο ίδιο) (για το ζήτημα βλ. Μπετελέμ, 2005: 48). Αλλά τα θέματα αυτά, που συνδέονται με την αντίληψη του ΚΚΕ για το σοσιαλισμό, απαιτούν ξεχωριστή μελέτη.

15. Το σημείο αυτό μου το επισήμανε ο σ. Παναγιώτης Μαυροειδής.

(ΚΕ του ΚΚΕ, 2018β: 21-22). Η ίδια θέση επαναλαμβάνεται και στις *Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 2ο Συνέδριο* στη θέση 44 και στη θέση 46 (ΚΕ του ΚΚΕ, 2017: 76-77, 80). (Σχετική επισήμανση και ανάλυση σε Τουλιάτος [2017].)

Αναμένοντας, λοιπόν, μια επανάληψη της επαναστατικής ιστορίας είτε του Πρώτου είτε του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, το ΚΚΕ δεν συγκροτεί πρόταση πολιτικής τακτικής ενταγμένη σε μια συνολική επαναστατική στρατηγική. Δεν εντοπίζονται τα πραγματικά επίδικα αντικείμενα της ταξικής σύγκρουσης στη συγκυρία (η επαναστατική τακτική) ως «τρόποι κίνησης» της «θεμελιώδους αντίφασης» (η επαναστατική στρατηγική). Έτσι, έχουμε την πλήρη αντιστροφή σε σχέση με την 6η Ολομέλεια, αλλά στο ίδιο έδαφος, εκείνο του οικονομισμού, που οδηγεί σε ταύτιση τακτικής και στρατηγικής: τώρα η τακτική απορροφάται από τη στρατηγική, στην 6η Ολομέλεια η τακτική είχε απορροφήσει τη στρατηγική.

Είχαμε υποστηρίξει (Οικονομάκης, κ.ά., 2013: 134) ότι από την άποψη μιας κομμουνιστικής στρατηγικής το ερώτημα είναι πώς η παρούσα κρίση του καπιταλισμού στην Ελλάδα θα αξιοποι-

ηθεί για την αμφισβήτηση όχι μόνο του συγκεκριμένου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης αλλά για την ανατροπή της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης. Η πάλη για έξοδο από την ΕΕ αποτελεί έναν τακτικό στόχο σε αυτή την ανατρεπτική κατεύθυνση *υπό την προϋπόθεση ότι θα εντάσσεται στη συνολική αμφισβήτηση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας του κεφαλαίου* (Προφανώς, η μη ικανοποίηση αυτής της προϋπόθεσης –όπως ζητούν δεξιές οπορτουνοιστικές τάσεις– οδηγεί πίσω στον οικονομισμό των «σταδίων».) Το ΚΚΕ αδυνατεί να αναρθρώσει αυτά τα δύο: την αμφισβήτηση του συγκεκριμένου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης, συστατικό στοιχείο του οποίου αποτελεί η ένταξη στην ΕΕ (τακτική), με την ανατροπή της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης (στρατηγική).

Ευχαριστίες

Στους συντρόφους Παναγιώτη Μαυροειδή και Χρίστο Τουλιάτο για τις σκέψεις τους που μοιράστηκαν μαζί μου στην πορεία συγγραφής αυτού του κειμένου. **T**

b

Αλτουσέρ, Λ. (1978), *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Althusser, L. (2015), «Αντίφαση και επικαθορισμός (σημειώσεις για μια έρευνα)», στο Althusser, L., *Για τον Μαρξ*, Αθήνα, Εκτός Γραμμής, σ. 133-189.

Αμίν Σ. (1976), *Η άνιση ανάπτυξη: Μελέτη πάνω στους κοινωνικούς σχηματισμούς του περιφερειακού καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Βλάχου, Α. και Λαμπρινίδης, Γ. (2011), «Κρίση και άνιση ανάπτυξη στο πλαίσιο της ΟΝΕ», στο Βλάχου, Α., Θεοχαράκης, Ν. και Μυλωνάκης, Δ. (Επιμ.), *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, συλλογικός τόμος της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα, Gutenberg, σ. 229-255.

Ιδεολογική Επιτροπή της ΚΕ του ΚΚΕ (2013), «Η αστική

αντιμνημονιακή γραμμή και ο ρόλος του οπορτουνοισμού», στο *Η οικονομική κρίση μέσα από τις σελίδες της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης (2009-2012)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 229-256.

Καραθανασόπουλος, Ν. και Λιονής, Γ. (2013), «Κριτική των θέσεων της Ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας (ΕΣΚ) και του οπορτουνοισμού (ΚΕΑ) για την οικονομική κρίση», στο *Η οικονομική κρίση μέσα από τις σελίδες της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης (2009-2012)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 95-112.

ΚΔ [Κομμουνιστική Διεθνής] (1975), *Πρόγραμμα και Καταστατικό της Γ' Κομμουνιστικής Διεθνούς* (δ' έκδοση), Αθήνα, Ειρήνη.
ΚΕ του ΚΚΕ (2017), «2ο Συνέδριο του ΚΚΕ: Θέσεις της ΚΕ του ΚΚΕ για το 2ο

Συνέδριο», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, τεύχ. 1, σ. 13-150.

ΚΕ του ΚΚΕ (2018α), *Διακήρυξη της ΚΕ του ΚΚΕ για τα 100 Χρόνια του ΚΚΕ*, Γενάρης, ΚΕ του ΚΚΕ (διαθέσιμο στο <https://www.rizospastis.gr/pdf/diakirixi100.pdf>).

ΚΕ του ΚΚΕ (2018β), *Πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας* (Απρίλης), Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ.

Λαπαβίτσας, Κ. (2010), «Συγκεκριμένες αναλύσεις», *Αυγή* (25 Ιουνίου) (διαθέσιμο στο http://youragyoucrisis.blogspot.com/2010/07/blog-post_4341.html).

Λαπαβίτσας Κ. και ομάδα εργασίας [Kaltenbrunner, Α., Λαμπρινίδης, Γ. Lindo, D., Meadway, J., Michell, J., Panceira, J. P., Pires, E.,

- Powell, J., Stenfors, A., Teles, N.J] (2010), *Η Ευρωζώνη, ανάμεσα στη λιτότητα και την αθέτηση πληρωμών*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Λαπασιώρας, Σ. και Οικονομάκης, Γ.** (2002), «Εισ μηνίμν...», *Θέσεις*, τεύχ. 79 (Απρίλιος – Ιούνιος), σ. 11-51.
- Λαπασιώρας, Σ. και Μηλιός, Γ.** (2010), «Το φανταστικό της Αριστεράς και η πρόταση εξόδου από το ευρώ», *Αυγή της Κυριακής* (18 Ιουλίου) (διαθέσιμο στο http://users.ntua.gr/jmilios/To_fantasiako_tis_Aristeras.pdf).
- Λένιν, Β. Ι.** (1976), «Τι είναι οι “Φίλοι του Λαού” και πώς πολεμούν τους Σοσιαλδημοκράτες (Απάντηση στα άρθρα του Ρούσκογε Μπογκάτσιβο ενάντια στους Μαρξιστές)», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 1 (1893-1894), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 125-344.
- Λένιν, Β. Ι.** (1980α), «Για το σύνθημα των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 26 (Ιούλης 1914 - Αύγουστος 1915), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 359-363.
- Λένιν, Β. Ι.** (1980β), *Ο ιμπεριαλισμός ανάτατο στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι.** (1983α), «Κομμουνισμός», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 41 (Μάρης - Νοέμβρης 1920), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 135-137.
- Λένιν, Β. Ι.** (1983β), «Θέσεις για το II Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 41 (Μάρης - Νοέμβρης 1920), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 159-212.
- Λένιν, Β. Ι.** (1983γ), «Για το φόρο σε είδος (Η σημασία της Νέας Πολιτικής και οι όροι της)», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 43 (Μάρτης - Ιούνιος 1921), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 205-245.
- Λένιν, Β. Ι.** (1984), «Για την επανάστασή μας (Απ’ αφορμή τα Σημειώματα του Ν. Σουκάνοφ)», στο Λένιν, Β. Ι., *Άπαντα*, Τόμος 45 (Μάρτης 1922 - Μάρτης 1923), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 378-382.
- Λιάσης, Β.** (2016), «Η “διόρθωση” του “οπορτουניστί” Λένιν (ή πώς η ηγεσία του ΚΚΕ αναθεωρεί το λενινισμό) Α’», *Σύλλογος Γιάννης Κορδάτος*, 21/9 (διαθέσιμο στο [https://kommon.gr/daneia-keimena/item/2268-to-kkeden-einai-sextaristiko-komma-tou-vasililiosifbclid=IwAR1x8SmgsVXwm6mXkOU8qJDP6BDKlBtdAFLWDGEmoiirwQDytlVdlwBMg](http://www.kordatos.org/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%BA%CE%AE/tabid/4213/Post/24247/%CE%97%CE%B4%CE%B9%CF%8C%CF%81%CE%B8%CF%89%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%81%CF%84%CE%BF%CF%85%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE-%CE%9B%CE%AD%CE%BD%CE%B9%CE%BD-%CE%AE-%CF%80%CF%89%CF%82-%CE%B7-%CE%B7%CE%B3%CE%B5%CF%83%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%9A%CE%9A%CE%95-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B8%CE%B5%CF%89%CF%81%CE%B5%CE%AF-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BB%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C).</p>
<p>Λιάσης, Β. (2018), «Το ΚΚΕ δεν είναι σεχταριστικό κόμμα!», <i>KOMMON</i>, Παρασκευή, 28 Δεκεμβρίου (διαθέσιμο στο <a href=)).
- Μάλιος, Μ.** (1986), *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαντέλ, Ε.** (2004), *Ο ύστερος καπιταλισμός*, Αθήνα, Εργατική Πάλη.
- Μαρξ, Κ.** (1978α), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1978β), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Τρίτος, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαυρουδέας, Σ.** (2011), «Θεματική εισήγηση: Η κρίση, τα αίτια και η ελληνική οικονομία», στο *Η Διεθνής Οικονομική Κρίση και η Θέση της Ελλάδας. Οι Θέσεις του ΚΚΕ: Υλικά της Ημερίδας της ΚΕ του ΚΚΕ (14.5.2009)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 59-76.
- Μαυρουδέας, Σ.** (2014). «Η “χρηματιστικοποίηση” και η ελληνική περίπτωση». Εισήγηση στο 3ο Συνέδριο της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, *Η Ελληνική οικονομία και η πολιτική των Μνημονίων: κατάσταση και προοπτικές*, που συνδιοργανώθηκε με το Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών (διαθέσιμο στο <https://poleconom.wordpress.com/2014/01/20/%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%BF-3%CE%BF-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%B9%CF%80%CE%BF-3%CE%BF-%CF%84/>).
- Μηλιός, Γ.** (1996), *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Μηλιός, Γ.** (1997α), *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*, Αθήνα, Κριτική.
- Μηλιός, Γ.** (1997β), *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Μηλιός, Γ.** (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός - Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα, Κριτική.
- Μπέλλου, Ε.** (2011), «Κεντρική Εισήγηση», στο *Η διεθνής οικονομική κρίση και η θέση της Ελλάδας. Οι Θέσεις του ΚΚΕ: Υλικά της Ημερίδας της ΚΕ του ΚΚΕ (14.5.2009)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 17-39.
- Μπέλλου, Ε.** (2013), «Η διεθνής οικονομική κρίση και η ταξική πάλη», στο *Η οικονομική κρίση μέσα από τις σελίδες της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης (2009-2012)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 13-47.
- Μπετελέμ, Σ.** (1975), *Πολιτιστική επανάσταση και βιομηχανική οργάνωση στην Κίνα*, Αθήνα, Γη.
- Μπετελέμ, Σ.** (2005), *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ: 1η Περίοδος 1917-1923*, Αθήνα, Κέδρος.
- Νταβανέλος, Α.** (2018), «Διακήρυξη της ΚΕ του ΚΚΕ για τα 100 χρόνια του κόμματος: Πολλές οι αντιφάσεις, λίγα τα θετικά βήματα», *R-Project*, 29 Ιανουαρίου (Αναδημοσίευση

- από την *Εργατική Αριστερά*, διαθέσιμο στο <https://rproject.gr/article/diakiryxi-tis-ke-toy-ke-gia-ta-100-hronia-toy-kouuatos-polles-oi-antifaseis-liga-ta-thetika>).
- Οικονομάκης, Γ.** (2000α), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Οικονομάκης, Γ.** (2000β), «Μεα cυlpa (?)», *Θέσεις*, τεύχ. 71, Απρίλιος - Ιούνιος, σ. 161-166.
- Οικονομάκης, Γ. Η.** (2003), «Ζητήματα καπιταλιστικής ανάπτυξης: Η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ και η σημασία της οικονομικής ανάλυσης του Παντελή Πουλιόπουλου», στο Κατσορίδας, Δ. Α. (επιμ.) *Παντελής Πουλιόπουλος: Παλαιό και νέο μελετητικό συζητούν για τον θεωρητικό του ελληνικού τροτσκισμού*, Παρασκήνιο, Αθήνα, σ. 97-125.
- Οικονομάκης, Γ. Η.** (2005), «Ζητήματα καπιταλιστικής ανάπτυξης: Η σημασία της οικονομικής ανάλυσης του Παντελή Πουλιόπουλου», στο συλλογικό τόμο *Αριστερή Αντιπολίτευση & Διεθνής στην Ελλάδα: 60 χρόνια από τον θάνατο του Παντελή Πουλιόπουλου*, Εργατικά Πάλι, Αθήνα, σ. 64-92.
- Οικονομάκης, Γ., Ανδρουλάκης, Γ. και Μαρκάκης Μ.** (2013), «Μια διερεύνηση του χαρακτήρα της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας και των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία τις τελευταίες δεκαετίες», στο Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών (ΟΜΕ), *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 89-138.
- Οικονομάκης, Γ.** (2016), *Ειδικά Θέματα Πολιτικής Οικονομίας και Ποσοτική Ανάλυση: Σημειώσεις / Τμήμα Ι: Βασικό Θεωρητικό Πλαίσιο*, Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Οικονομάκης, Γ.** (2017), «Το ερώτημα της ιμπεριαλιστικής εκμετάλλευσης: Από το "νόμο" του Μαρξ στο Κεφάλαιο στην "άνιση ανταλλαγής" του Αργύρη Εμμανουήλ», *Τετράδια Μαρξισμού*, τεύχ. 05, Χειμώνας, σ. 191-210.
- Οικονομάκης, Γ. και Μαρκάκης, Μ.** (2016), «Το ερώτημα του χαρακτήρα της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας: Μια διερεύνηση», *Τετράδια Μαρξισμού*, τεύχ. 01, Καλοκαίρι, σ. 161-186.
- Παπαδόπουλος, Μ.** (2016), «Η επικαιρότητα της λενινιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, τεύχ. 4, ηλεκτρονική έκδοση (διαθέσιμο στο <https://www.komep.gr/2016-teyxos-4/h-epikairothta-ths-leninistikhs-theorias-toy-imperialismoy>).
- Παπαδόπουλος, Μ.** (2017), «Από την Οκτωβριανή Επανάσταση, στην Οπισθοχώρηση από την επαναστατική στρατηγική», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (ΚΟΜΕΠ)*, τεύχ. 5, ηλεκτρονική έκδοση (διαθέσιμο στο <https://www.komep.gr/2017-teyxos-5/aro-thn-oktobrianh-epanastash-sthn-orphsthoxorhsh-aro-thn-epanastatikh-strathgikh>).
- Πουλιόπουλος, Π.** (1992), *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα;*, Αθήνα, Εργατική Δημοκρατία.
- Στάλιν, Ι. Β.** (χωρίς χρονολογία έκδοσης), «Για το διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό», στο Στάλιν, Ι. Β., *Ζητήματα Λενινισμού* (μετάφραση της 11ης ρωσικής έκδοσης), Αθήνα, Β. Καμπίτσας, σ. 707-740.
- Σωτηρόπουλος, Δ. και Μηλιός, Γ.** (2010), «Καλωσορίσατε στην έρημο τους "ευρωπαϊκούς" καπιταλισμού (η κρίση της στρατηγικής του ευρώ)», *Θέσεις*, τεύχ. 112, Ιούλιος-Σεπτέμβριος, σ. 15-50.
- Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του ΚΚΕ** (2013α), «Η εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης», στο *Η οικονομική κρίση μέσα από τις σελίδες της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης (2009-2012)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 113-140.
- Τμήμα Οικονομίας της ΚΕ του ΚΚΕ** (2013β), «Για την κυβερνητική οικονομική πολιτική διαχείρισης της κρίσης», στο *Η οικονομική κρίση μέσα από τις σελίδες της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης (2009-2012)*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 195-228.
- Το ΚΚΕ** (1975α), *Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Τρίτος (1929-1933), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Το ΚΚΕ** (1975β), *Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Τέταρτος (1934-1940), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Τουλιότος, Χ.** (2017), «Διαβάζοντας τις θέσεις και τον προσυνοδριακό διάλογο για το 2ο Συνέδριο του ΚΚΕ», *Εκτός/Γραμμές*, Πέμπτη, 30/03 (διαθέσιμο στο https://www.ektosgrammis.gr/website/diavazontas-tis-theseis-kaiton-prosynedriako-dialogogia-20-synedrio-toy-kke#_ednrefg).
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2012β), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2011*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος (διαθέσιμο στο <https://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdtkh2011.pdf>).
- Τρότσκι, Λ.** (2003), *Ιστορία της Ρώσικης Επανάστασης*, Τόμος Α, Αθήνα, Παρασκήνιο.
- Χάινριχ, Μ.** (2017), *Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ: Εισαγωγή στους Τρεις Τόμους*, Αθήνα, futura.
- Χατζής, Θ.** (1996), *Οι ρίζες της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, φιλίωστωρ.
- Carchedi, G.** (2001), *For Another Europe: A Class Analysis of European Integration*, London-New York, Verso.
- Economakis, G., Markaki, M. and Anastasiadis, A.** (2015), "Structural Analysis of the Greek Economy", *Review of Radical Political Economics*, Vol. 47(3), DOI: 10.1177/0486613414542779, pp. 424-445.
- Mao, Tsetung** (1977), "Reading Notes on the Soviet Text *Political Economy*", in Mao, Tsetung, *A Critique of Soviet Economics*, New York and London, Monthly Review Press, pp. 33-127.
- Milios, J. and Sotiropoulos, D. P.** (2010), "Crisis of Greece or crisis of the euro? A view from the European 'periphery'", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12 (3), pp. 223-240.
- Pröbsting, M.** (2016), "Capitalism Today and the Law of Uneven Development: The Marxist Tradition and its Application in the Present Historic Period", *Critique*, Vol. 44, No. 4, DOI: 10.1080/03017605.2016.1236483, pp. 381-418.